

Met het oog op Europa

Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle

Met het oog op Europa

*Affiches voor de
Europese verkiezingen,
1979-2009*

Boom – Amsterdam

© 2009 Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle,
Groningen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912
gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave
worden verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar
gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen
of enig andere manier, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced in any way
whatsoever without the written permission of the
publisher.*

Vormgeving omslag: Studio Jan de Boer, Amsterdam

Vormgeving binnenwerk: Hannie Pijnappels

Druk:

ISBN 978 90 8506 822 8

NUR 680

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Voorwoord 7

Inleiding

**De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie
(1945-1979)** 11

1 — De première: de Europese verkiezingen van 7 juni 1979 29

2 — Algemene matheid: de Europese verkiezingen van 14 juni 1984 41

**3 — Opmaat naar de Kamerverkiezingen: de Europese verkiezingen
van 15 juni 1989** 53

**4 — Verkiezingsmoeheid: de Europese verkiezingen
van 9 juni 1994** 65

**5 — De ‘zakenvullers’: de Europese verkiezingen van
10 juni 1999** 77

**6 — ‘Europese’ verkiezingen: de Europese verkiezingen van
10 juni 2004** 89

7 — Het volk zegt nee: het Europees referendum 1 juni 2005 107

**8 — Een nieuw referendum? De Europese verkiezingen van
4 juni 2009** 115

Slot 129

Noten 137

Lijst van afkortingen 143

Voorwoord

Op 4 juni 2009 worden voor de zevende maal Europese verkiezingen gehouden. In 1979 was het de eerste keer dat de kiezers van wat toen nog de Europese Gemeenschap heette (en sinds 1993 de Europese Unie) rechtstreeks hun vertegenwoordigers voor het Europees Parlement konden aanwijzen. De verkiezingen worden om de vijf jaar gehouden, waarbij de animo bij de kiezer in Nederland flink is teruggelopen: de opkomst daalde van ongeveer 58 procent bij de première in 1979 tot 30 procent in 1999. Bij de laatstgehouden verkiezingen steeg het aandeel van de kiezers die hun stem uitbrachten weer naar 39 procent; voor dit jaar wordt opnieuw een opkomst van zo'n 30 procent verwacht.

Op uiteenlopende manieren proberen de politieke partijen steun te krijgen van de kiezer voor hun programma en hun kandidaten. Daarbij wordt tegenwoordig veel gebruikgemaakt van de moderne communicatiemiddelen. Vrijwel alle gevestigde partijen benutten bijvoorbeeld volop de mogelijkheden die internet hen biedt. Vaak hebben zij een speciale verkiezingssite, zetten zij video's op YouTube en foto's op Flickr. Hun kandidaten hebben hun eigen sites, maar bloggen ook op sociale netwerksites, zoals Hyves. Bovendien zenden de partijen verkiezingsspotjes uit op radio en televisie. Maar ook de klassieke campaignmiddelen zijn nog niet in het ongerede geraakt: partijen houden nog altijd verkiezingsbijeenkomsten, ze delen folders uit op straat en adverteren in kranten (hoewel dat laatste steeds minder wordt gedaan). Daarnaast maken zij in de verkiezingscampagne nog altijd gebruik van affiches – inmiddels al bijna honderd jaar. De verkiezingsposter maakte in de eerste decennia van de vorige eeuw zijn opwachting, als begeleidingsverschijnsel van de massapolitiek die het gevolg was van de invoering van het algemeen kiesrecht. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw zijn de affiches nog steeds niet weg te denken in de verkiezingsstrijd.

Dit boek geeft een overzicht van de affiches waarmee de politieke partijen in de afgelopen dertig jaar bij de Europese verkiezingen hebben gepoogd de kiezers te verleiden hun stem op die partij uit te brengen. Veel van de posters brengen in de vormgeving direct tot uitdrukking hoe de partijen zich tegenover de Europese integratie opstellen. Zij illustreren zo de veranderende opvattingen in de Nederlandse politiek ten aanzien van 'Brussel'. Zeven campagnes worden beschreven en door middel van de affiches in beeld gebracht – dus ook die van 2009, al moet die eigenlijk nog van start gaan wanneer dit boek verschijnt. De kopij is afgesloten op 27 april, de dag waarop de Kiesraad zijn oordeel heeft uitgesproken over de geldigheid van de ingediende kandidatenlijsten. Voor enkele nieuwkomers bij de verkiezingen van aanstaande juni bleek het helaas te kort dag om nog een affiche te kunnen aanleveren.

Aan dit boek heeft een aantal personen en instellingen een bijdrage geleverd. De assistentie van Martin van der Linde was in de eindfase onmisbaar. Fotograaf Dirk Fennema heeft op korte termijn zorg gedragen voor de illustraties. Daarnaast waren George Auping, Berend de Boer, Maya Daniel, Nienke Harteveld, Paul Lucardie, Dorien van Rheenen, Arjen Spijckstra en Rob van Wijk ons behulpzaam; zij zijn allen verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen. Ook gaat een woord van dank uit naar de medewerkers van de partijen die de affiches voor de verkiezingen van 2009 digitaal beschikbaar hebben gesteld: Alexander Brom (Libertas), Shahied Badoella (ChristenUnie), Peter Boogaard (PvdD), Gerhard Brunsveld (D66), Dimitri Gilissen (VVD), Otto ter Haar (De Groenen), Marjolijn Knol (CDA), Richard de Mos (PVV), Hester van der Putte (GroenLinks), Ottolien van Rossem (PvdA), Matthijs Spaas (SP), Margriet Twisterling (Solidara) en Joeri Wiersma (EKP). Alle affiches uit de periode 1979-2004 zijn afkomstig van het DNPP, met uitzondering van de poster van de Europese Groenen uit 1984, die op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam aanwezig is. Ten slotte gaat onze dank uit naar het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, die deze uitgave financieel mogelijk heeft gemaakt.

Bij het schrijven van dit boek is regelmatig geput uit de rubriek 'Het partijgebeuren. Kroniek van de partijpolitieke gebeurtenissen', verschenen in de *Jaarboeken 1978-2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, van de hand van Lidie Koeneman, Joop Hippe, Ruud Koole, Ida Noomen, Paul Lucardie en Gerrit Voerman. Veel biografische

gegevens betreffende de in dit boek vermelde politici zijn afkomstig van het Parlementair Documentatiecentrum van de Universiteit Leiden (www.parlement.com). De affiches en de verkiezingsprogramma's van de Europese verkiezingen van 1979 tot en met 2009 (en overigens ook van de Tweede Kamerverkiezingen) zijn aanwezig op het DNPP en te raadplegen op de website van het Documentatiecentrum (www.dnpp.nl).

Groningen, april 2009

Gerrit Voerman
Nelleke van de Walle

Inleiding

De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie (1945-1979)

Het naoorlogse proces van Europese integratie heeft in de Nederlandse politiek altijd op veel weerklank kunnen rekenen. In de Tweede Kamer schaarde het merendeel van de partijen zich telkens weer met overtuiging achter nieuwe rondes in de eenwording. De tegenstand beperkte zich tot de flanken van het politieke bestel: ter linkerzijde waren het de internationalistisch ingestelde communisten en radicale socialisten, aan de rechterkant de nationaal denkende orthodoxe christenen, die zich om sterk uiteenlopende redenen tegen de overdracht van soevereiniteit door Den Haag aan Brussel kantten. Getalsmatig legden zij echter weinig gewicht in de schaal.

Grosso modo leken de politieke partijen decennialang de standpunten en gevoelens van de kiezers op juiste wijze te vertolken. Nadat in de jaren negentig de eerste breuklijnen zichtbaar werden, begon het maatschappelijk draagvlak voor nauwere Europese samenwerking na de eeuwwisseling echter scheuren te vertonen. Desondanks bleef de pro-Europese consensus van de potentiële regeringspartijen intact – de toegenomen aarzelingen bij de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (vvd) deden daaraan weinig af. Met de afwijzing van de Europese Grondwet in het referendum op 1 juni 2005 bleek evenwel dat de opvattingen in het parlement en die in het electoraat sterk uiteenliepen: waar 85 procent van de Tweede Kamerleden voorstander was van de Europese constitutie, bleek slechts zo'n 38 procent van de opgekomen kiezers dezelfde mening te zijn toegedaan. Deze discrepantie leidde tot een discussie over de vraag in welke mate de parlementariërs en met hen de politieke partijen erin waren geslaagd de onder de kiezers levende standpunten ten aanzien van Europa op juiste wijze te representeren.

In deze inleiding wordt de opstelling van de Nederlandse politieke partijen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van het Europese eenwordingsproces globaal in kaart gebracht, tot aan de eerste rechtstreekse verkiezingen voor het Europees Parlement in 1979.¹

De aandacht zal daarbij vooral uitgaan naar hun verkiezingsprogramma's en hun opstelling in de Tweede Kamer. Ook zal summier worden weergegeven hoe de partijen dachten over de wijze waarop het Europese project democratisch moest worden gecontroleerd. Daarbij zal ook in vogelvlucht de evolutie worden geschetst van het Europees Parlement, dat zich ontwikkelde van een indirect, door nationale parlementen samengestelde vergadering aan het begin van de jaren vijftig tot de rechtstreeks verkozen volksvertegenwoordiging sinds 1979, en van een adviserende vergadering tot een heus wetgevend orgaan.²

Opbouw in de jaren vijftig

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog namen de vijf potentiële regeringspartijen - Anti-Revolutionaire Partij (ARP), Christelijk-Historische Unie (CHU), Katholieke Volkspartij (KVP), Partij van de Arbeid (PvdA) en de VVD – uiteenlopende standpunten in ten aanzien van Europese integratie. De PvdA en de KVP waren het meest positief; de CHU en de VVD stelden zich in mindere of meerdere mate gereserveerd op. Rondtuit afwijzend was aanvankelijk de ARP, die meende dat de eigen plek die Nederland lang had ingenomen in de wereld onverkort gehandhaafd moest worden. Binnen korte tijd veranderde deze afwijzende of in ieder geval sceptische opstelling van de antirevolutionairen, christelijk-historischen en liberalen ingrijpend. Deze verandering had gedeeltelijk te maken met de benarde economische situatie na de Tweede Wereldoorlog. Het was evident dat nauwere Europese samenwerking op handelsgebied zou bijdragen aan een snellere wederopbouw van de door de oorlog zwaar beschadigde economie. Doorslaggevend waren echter de oplopende internationale spanningen tussen enerzijds het Westen, de Verenigde Staten en zijn bondgenoten, en anderzijds het door de Sovjet-Unie aangevoerde Oostblok. Met het op gang komen van de Koude Oorlog zagen alle grote Nederlandse partijen in dat naast de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) ook samenwerking in West-Europa geboden was om een dijk op te werpen tegen de dreiging van het goddeloze communisme. Bovendien hoopten zij dat door grotere coöperatie de diepgewortelde tegenstelling tussen Duitsland en Frankrijk, die al verschillende malen tot verwoestende oorlogen hadden geleid, zou kunnen worden overbrugd.

In deze gespannen internationale verhoudingen kostte het Nederland weinig moeite zijn traditionele neutraliteitspolitiek overboord te

zetten. Zonder uitzondering pleitten de grote partijen in hun verkiezingsprogramma's in de jaren vijftig voor een federalistische vorm van Europese samenwerking, die tot op zekere hoogte ten koste mocht gaan van de nationale soevereiniteit.³ De PVDA was het meest geestdriftig: de sociaal-democraten wensten bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1956 'een politieke en sociaal-economische Europese gemeenschap, staande onder bovennationaal gezag en parlementaire controle' – een soort van 'constitutionele federatie'.⁴ Het sociaal-democratische supranationalisme hing samen met de hoop de nieuwe Europese instellingen te kunnen inzetten voor een socialistisch beleid. 'De Europese Gemeenschappen waren niet socialistisch, naar stonden het realiseren van het socialisme ook niet in de weg', zo was de gangbare mening in de PVDA.⁵ De ambities van de KVP deden daar weinig voor onder: zij maakte zich in 1952 sterk voor 'federale éénwording van Europa', waarbij de partij vier jaar later nog wel expliciet het 'behoud van het nationaal-eigene' noemde.⁶ De ARP benadrukte sterker de instandhouding van de nationale zelfstandigheid binnen het proces van de Europese integratie, maar ook deze partij zei bij de verkiezingen van 1956 te streven naar een 'federalisatie' van West-Europa, inclusief de overdracht van 'zekere nationale bevoegdheden aan internationale lichamen of organen'.⁷ De VVD toonde zich in 1952 eveneens bereid afstand te doen van een deel van de soevereiniteit 'ten gunste van supranationale rechtsgemeenschappen'.⁸ De liberalen meenden wel dat economische eenheid – de totstandkoming van een gemeenschappelijke markt – voorwaarde was voor de verwezenlijking van politieke eenwording. Partijleider Pieter Oud waarschuwde dan ook voor te veel haast.⁹ De CHU ten slotte was ook voorstander van 'federatieve samenwerking op democratische grondslag' – aldus het verkiezingsprogramma van 1959 –, maar lijkt zich hiertoe iets later te hebben bekeerd dan de overige partijen.¹⁰

De pro-Europese gezindheid waarvan de verkiezingsprogramma's getuigden, kwam ook in het parlement tot uitdrukking. In oktober 1951 stemde de Tweede Kamer met een overweldigende meerderheid in met de komst van de eerste Europese supranationale organisatie, de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) (zie tabel 1). Dit samenwerkingsverband van Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, West-Duitsland en Italië was in april van dat jaar in Parijs opgericht en beoogde de totstandkoming van een gemeenschappelijke markt voor kolen en staal. De achterliggende gedachte daarbij was om de aloude

Tabel 1.
Stemgedrag Nederlandse politieke partijen in de Tweede Kamer
ten aanzien van Europese verdragen (1951-2007)

	Parijs 1951	Rome 1957	Luxemburg 1985	Maastricht 1992	Amsterdam 1997	Nice 2000	Rome 2004	Lissabon 2007
ARP	+	+						
CHU	+	+						
KVP	+	+						
CDA *			+	+	+	+	+	+
PvdA	+	+	+	+	+	+	+	+
VVD	+	+	+	+	+	+	+	+
D66			+	+	+	+	+	+
SGP	-	-	-	-	-	+	-	-
GPV			-	-	-			
RPF			-	-	-			
CU **						+	-	-
CPN	-	-						
PSP			-					
PPR			-					
GL ***				-	-	+	+	+
SP					-	-	-	-
LPF							-	
PVV								-

* ARP, CHU en KVP zijn in 1980 in het CDA opgegaan.

** GPV en RPF werken sinds 2000 samen als ChristenUnie (en zijn in 2002 in deze formatie opgegaan).

*** CPN, PSP en PPR gingen in 1989-1990 op in GroenLinks.

N.B. Zie voor de volledige namen van de partijen de lijst met afkortingen achterin dit boek.

tegenstellingen tussen Duitsland en Frankrijk te overbruggen door de grondstoffen die voor de oorlogsvoering essentieel waren onder gemeenschappelijk toezicht te stellen.¹¹ De zogeheten Hoge Autoriteit, de onafhankelijke uitvoerende instantie die boven de regeringen van de deelnemende staten stond, kreeg de controle over de productie en distributie van kolen en staal. Als tegenwicht tegenover dit machtige supranationale orgaan werden andere instellingen in het leven geroepen: de meer nationaal georiënteerde Raad van Ministers, die ook de belangen van de lidstaten behartigde; het Hof van Justitie voor de rechtsbescherming; en de door de nationale parlementen aangewezen Gemeenschappelijke Vergadering, het parlementaire orgaan dat de Hoge Autoriteit op democratische wijze aan een openbare controle onderwierp en de mogelijkheid had haar weg te sturen.¹²

In het Kamerdebat stelden de meeste partijen zich nogal communautair op – met andere woorden: zij hechtten aan de gemeenschappelijke dimensie van de EGKS. Het door Willem Drees (PvdA) geleide kabinet was meer intergouvernementeel ingesteld; het hechtte eraan dat het zwaartepunt binnen de Europese samenwerking bij de nationale staten lag.¹³ Anders dan zijn partij was Drees niet zo federalistisch georiënteerd: hij stond ronduit huiverig tegenover de overdracht van te veel nationale zeggenschap aan de Hoge Autoriteit. Zijn partijgenoot Marinus van der Goes van Naters, van 1946 tot 1951 voorzitter van de Tweede Kamerfractie, noemde de premier met enige overdrijving een ‘anti-Europeaan’.¹⁴

Na de komst van de EGKS leek de Europese integratie met de oprichting van de Europese Defensiegemeenschap (EDG) in mei 1952 in een stroomversnelling te raken. Dit verdrag, dat onder invloed van de Korea-oorlog tot stand was gekomen, beoogde de samenvoeging van de zes nationale legers tot een West-Europees leger waarvan ook (een herbe wapend) West-Duitsland deel moest uitmaken. Omdat hiervoor een politieke structuur nodig was, voorzag de overeenkomst ook in de mogelijkheid van de vorming van een Europese Politieke Gemeenschap (EPG), die de buitenlandse politiek van de EDG-landen diende te coördineren. Het voorstel dat hiervoor werd uitgewerkt was ‘in feite een ontwerp-grondwet (...) voor een Europese federatie (...) De integratiebomen leken tot in de hemel te groeien.’¹⁵ De EDG werd gezien als een bolwerk tegen het rode gevaar en werd warm onthaald door de grote Nederlandse partijen. Bij het plan voor een EPG waren de meningen echter verdeeld: PvdA en KVP waren uitgesproken voorstanders; de ARP en de CHU toonden aarzelingen.¹⁶ Doordat het Franse parlement in

1954 de ratificatie van het EDG-verdrag niet wenste te behandelen, stierf dit verdrag – en ook de EPG – uiteindelijk een stille dood.

In maart 1957 besloten Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, West-Duitsland en Italië in Rome tot de oprichting van de Europese Economische Gemeenschap (EEG) en de Europese Gemeenschap voor Atoomenergie (Euratom). Een door de partijloze Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Johan Willem Beyen ontwikkeld plan waarin economische integratie werd gezien als voorwaarde voor politieke eenwording, lag mede aan de EEG ten grondslag. De EEG diende op termijn te leiden tot de totstandkoming van een vrije binnenmarkt met een onbelemmerd verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal en met een gemeenschappelijk buitentarief. Geïnspireerd door de institutionele opzet van de EGKS regelde het verdrag ook de instelling van een aantal gemeenschappelijke organen, zoals de met initiatiefrecht toebedeelde Europese Commissie (die minder autonoom was dan de Hoge Autoriteit van de EGKS); de besluitvormende intergouvernementele Raad van Ministers; de weinig krachtige, nog steeds door de nationale parlementen aangewezen Gemeenschappelijke Vergadering; en het Hof van Justitie, wiens uitspraken rechtstreeks van toepassing waren in de lidstaten.¹⁷

Deze nieuwe fase in het Europese integratieproces kon opnieuw op grote steun rekenen in de Tweede Kamer: in oktober 1957 stemden 115 leden voor en 12 tegen het EEG-verdrag.¹⁸ Zonder kritiek verliep de aanvaarding niet. Met name de VVD had nogal wat noten op haar zang; de liberalen vreesden dat de EEG wel eens te protectionistisch kon worden.¹⁹ Ook andere partijen wilden graag een zo open mogelijke Gemeenschap, het liefst met Groot-Brittannië erbij. PvdA-fractievoorzitter Jaap Burger was teleurgesteld over het matige supranationale gehalte van de EEG. De minister van Buitenlandse Zaken, Joseph Luns (KVP), sprak desalniettemin van een historisch moment: ‘Met de goedkeuring van deze verdragen betreden wij een weg, waarop teruggaan niet mogelijk is.’²⁰ Het kabinet had in de verdragen evenwel niet al zijn wensen gehonoreerd gezien, zo ontbrak bijvoorbeeld een regeling voor de zo laag mogelijke buitentarieven voor de open Nederlandse economie.

De partijen die het begin van de Europese samenwerking steunden, waren in de jaren vijftig gezamenlijk goed voor zo’n 90 à 95 procent van de stemmen van de Nederlandse kiezer (zie tabel 1). Slechts twee in het parlement vertegenwoordigde partijen onttrokken zich aan de nationale consensus. De aan de rechterzijde gepositioneerde, orthodox-prote-

stantse Staatkundig-Gereformeerde Partij (SGP) wees vanuit haar religieuze opvattingen elke aantasting van de nationale soevereiniteit af. Zij meende in de geschiedenis van Nederland als soevereine staat de hand van God te zien. ‘De geschiedenis laat ons duidelijk zien, dat de Heere ons volk uit het “diensthuis van Rome” heeft geleid.’²¹ Het ‘zelfstandig volksbestaan’ was in de Tachtigjarige Oorlog bevochten op de katholieke Spanjaarden. De SGP zag de vorming van de EEG als het bouwen van een ‘toren van Babel’. In een Verenigd Europa, dat naar zijn aard een overwegend humanistische en katholieke signatuur zou kennen, zou het calvinistische karakter van Nederland ernstig in het gedrang komen. Dit principieel-religieus geïnspireerde verzet tegen de Europese integratie kreeg in 1963 versterking na het parlementaire debuut van het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV). Evenals de SGP verzette het GPV zich op Bijbelse gronden tegen een Europese ‘mammoetstaat’.²² Bovendien vreesde het Verbond dat de positie van het koningshuis in een Europese federatie gemarginaliseerd zou worden.

Aan de andere kant van het politieke spectrum bevond zich de Communistische Partij van Nederland (CPN). De communisten, die in de jaren vijftig schouder aan schouder stonden met de Sovjet-Unie, wezen op ideologische en politieke gronden de op gang komende Europese samenwerking af. Volgens de CPN zou de eenwording over de rug van de arbeidersklasse worden doorgevoerd en uitsluitend de particuliere ondernemersbelangen dienen. Dit anti-kapitalistische protest tegen Europa in de Tweede Kamer werd in 1959 sterker met de komst van de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), zij het dat deze nieuwkomer in de jaren zestig niet verder ging dan de eis dat ‘de kapitalistische belangengroepen niet in de gelegenheid mogen komen om via deze organisaties [EEG, EGKS en Euratom, red.] hun economische en politieke macht nog verder te vergroten’.²³

Het Europees Parlement in de jaren vijftig

Op 10 september 1952 hield de Gemeenschappelijke Vergadering van de EGKS haar openingszitting in Straatsburg. De Vergadering kwam jaarlijks een paar dagen bijeen om het jaarverslag van de Hoge Autoriteit te bespreken. Zij kon ook in buitengewone zitting bijeenkomen, wat in de jaren 1953 tot 1956 een paar keer gebeurde. Zij had geen wetgevende bevoegdheden en beschikte evenmin over het budgetrecht.²⁴ Haar voornaamste taak was zoals al vermeld de uitoefening van democratische controle op de Hoge Autoriteit, die immers geen verant-

Tabel 2.
Aantal zetels per land in het Europees Parlement, 1952-2009

	jaar van toetreding	1952	1957	1973
België	1951	10	14	14
Frankrijk	1951	18	36	36
Duitsland	1951	18	36	36
Italië	1951	18	36	36
Luxemburg	1951	4	6	6
Nederland	1951	10	14	14
Denemarken	1973	-	-	10
Ierland	1973	-	-	10
Verenigd Koninkrijk	1973	-	-	36
Griekenland	1981	-	-	-
Portugal	1986	-	-	-
Spanje	1986	-	-	-
Oostenrijk	1995	-	-	-
Finland	1995	-	-	-
Zweden	1995	-	-	-
Cyprus	2004	-	-	-
Tsjechië	2004	-	-	-
Estland	2004	-	-	-
Hongarije	2004	-	-	-
Letland	2004	-	-	-
Litouwen	2004	-	-	-
Malta	2004	-	-	-
Polen	2004	-	-	-
Slowakije	2004	-	-	-
Slovenië	2004	-	-	-
Roemenië	2007	-	-	-
Bulgarije	2007	-	-	-
totaal		78	142	198

Bron: Gail McElroy,
'European Parliament',
in: Y. Déloye en M. Bruter,
red., Encyclopedia of
European Elections,
Basingstoke, 2007,
172-179; 174.

1979	1981	1986	1994	1995	2004	2007	2009
24	24	24	25	25	24	24	22
81	81	81	87	87	78	78	72
81	81	81	99	99	99	99	99
81	81	81	87	87	78	78	72
6	6	6	6	6	6	6	6
25	25	25	31	31	27	27	25
16	16	16	16	16	14	14	13
15	15	15	15	15	13	13	12
81	81	81	87	87	78	78	72
-	24	24	25	25	24	24	22
-	-	24	25	25	24	24	22
-	-	60	64	64	54	54	50
-	-	-	-	21	18	18	17
-	-	-	-	16	14	14	13
-	-	-	-	22	19	19	18
-	-	-	-	-	6	6	6
-	-	-	-	-	24	24	22
-	-	-	-	-	6	6	6
-	-	-	-	-	24	24	22
-	-	-	-	-	9	9	8
-	-	-	-	-	13	13	12
-	-	-	-	-	5	5	5
-	-	-	-	-	54	54	50
-	-	-	-	-	14	14	13
-	-	-	-	-	7	7	7
-	-	-	-	-	-	35	33
-	-	-	-	-	-	18	17
410	434	518	567	626	732	785	736

woording verschuldigd was aan de nationale parlementen. De contro-lerende bevoegdheden van de Gemeenschappelijke Vergadering waren beperkt. Zij kon weliswaar de Hoge Autoriteit in haar geheel tot aftreden dwingen, maar alleen met een tweederde meerderheid van de uitgebrachte stemmen (en tevens met een absolute meerderheid van het aantal leden), en uitsluitend naar aanleiding van het door de Hoge Autoriteit ingediende jaarverslag. Hoewel het Verdrag van Parijs de mogelijkheid bood dat de leden van de Vergadering direct door de bevolking werden verkozen, hadden alle lidstaten tot indirecte aanwijzing besloten: de leden van de nationale parlementen wezen uit hun midden de vertegenwoordigers voor de Gemeenschappelijke Vergadering aan.²⁵ Nederland bezette tien van de in totaal 78 zetels (zie tabel 2). De indirecte samenstelling van de Vergadering maakte haar positie tegenover de Hoge Autoriteit er niet sterker op, ook al omdat zij niet al te vaak bijeenkwam. De PvdA en de KVP bepleitten in hun verkiezingsprogramma's van 1956 dan ook de noodzaak van parlementair toezicht. De KVP wenste binnen de EGKS 'bevordering van een doeltreffende democratische controle'; in 1959 sprak zij zich uit 'voor Europese verkiezingen'.²⁶

Hoewel de Gemeenschappelijke Vergadering op nationale basis was samengesteld, bleek de ideologische verwantschap tussen de parlementariërs sterker dan hun nationale herkomst: al snel vormden zij een sociaal-democratische, een christen-democratische en een liberale fractie. In juni 1953 werden deze formeel erkend. De fracties ontvingen financiële steun voor de instelling van een permanent secretariaat, het houden van vergaderingen of het inschakelen van deskundigen. Hun juridische status en materiële bijstand behielden zij in de Europese Parlementaire Vergadering – zoals de Gemeenschappelijke Vergadering sinds 1958, na de totstandkoming van de Verdragen van Rome in maart 1957, officieel heette. In 1962 doopte de Vergadering, die als parlementair orgaan voor zowel de EEG, Euratom als de EGKS fungeerde, zich om tot het kernachtige 'Europees Parlement'. Deze naamsverandering werd door de overige Europese instellingen pas in 1987 in de toen in werking tredende Europese Akte erkend.²⁷ Hieronder zal nog uitsluitend sprake zijn van deze nieuwe aanduiding.

De bevoegdheden van het Europees Parlement waren in de Verdragen van Rome enigszins uitgebreid. De Europarlementariërs konden de Europese Commissie (het uitvoerende orgaan) voortaan op elk moment over elke kwestie tot aftreden dwingen, waarbij dezelfde stembepalin-

gen golden als bij de Hoge Autoriteit. Ook kreeg het Parlement nu een – weliswaar marginale – rol in het wetgevingsproces: op bepaalde beleidsterreinen diende de Europese Commissie het Parlement te consulteren. Omdat de Commissie niet verplicht was rekening te houden met de opvattingen van het Parlement, bleef deze zogeheten raadplegingsprocedure een tamelijk vrijblijvende onderneming. Bovendien had het Parlement helemaal niets te zeggen over de Raad van Ministers, die de besluiten nam. Op het budget van de drie Europese Gemeenschappen had het Parlement nauwelijks invloed.²⁸

Het Europees Parlement fungeerde voor de drie Europese Gemeenschappen en werd in 1957 uitgebreid tot 142 leden. Nederland kreeg er 14 toebedeeld (zie tabel 2). Nog altijd werden zij door de nationale parlementen verkozen. De Verdragen van Rome vereisten echter een directe verkiezing van de Europarlementariërs; ‘de Vergadering stelt ontwerpen op voor het houden van rechtstreekse algemene verkiezingen volgens een in alle Lid-Staten eenvormige procedure’, zo was vastgelegd.²⁹ De Europarlementariërs gingen hiermee voortvarend aan de slag. In 1960 namen zij een ontwerp aan voor de invoering van rechtstreekse verkiezingen, dat was gebaseerd op een rapport van de Belgische senator Fernand Dehousse. De Raad van Ministers – die volgens de verdragstekst eenstemmig akkoord diende te gaan – gaf echter jarenlang niet thuis. De Europese integratie viel na de Verdragen van Rome stil, en niet alleen op dit terrein.

Stagnatie in de jaren zestig

Na de inwerkingtreding van de Verdragen van Rome stagneerde in de jaren zestig de Europese integratie. Dit had vooral te maken met het optreden van de in 1959 weer aangetreden Franse president generaal Charles de Gaulle. Hem stond een Europees samenwerkingsverband van zelfstandige staten voor ogen dat onder leiding van Parijs een autonome positie tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie moest innemen. De Franse president stond pal voor de onafhankelijkheid van Frankrijk en wilde dan ook het supranationale element binnen de EEG terugdringen. Zo was in de Verdragen van Rome overeengekomen dat vanaf 1966 de Europese ministerraad met een gekwalificeerde meerderheid besluiten kon nemen, maar De Gaulle wenste zijn vetorecht niet op te geven. De overige vijf lidstaten gaven uiteindelijk aan de Parijse eisen toe; in het zogeheten ‘Compromis van Luxemburg’ werd over-

eengekomen dat wanneer voor een land vitale belangen in het geding waren, er unaniem besloten moest worden.

Mede door deze perikelen verflauwde in deze periode binnen de meeste partijen de interesse voor de Europese integratie. In de ARP, CHU en VVD bijvoorbeeld werd nog maar weinig over dit thema gepubliceerd – behalve zo nu en dan over de gemeenschappelijke landbouwpolitiek, waartoe in 1964 was besloten.³⁰ Ook in de PvdA, waar de aandacht voor Europa toch altijd relatief erg groot was, nam deze verrassend genoeg af; het idealisme uit de voorgaande periode leek met de totstandkoming van de EEG enigszins vervlogen.³¹ Eigenlijk bleef alleen bij de KVP de belangstelling onverminderd aanwezig.³²

Maar al was het debat binnen de grote partijen tanende, dat betekende niet dat zij op hun standpunten terugkwamen, integendeel. Zij bleven hameren op een krachtige voortzetting van de Europese integratie: de economische samenwerking diende nauwer te worden en te resulteren in supranationale politieke eenwording. De KVP bijvoorbeeld maakte zich in 1963 sterk voor ‘het tot stand brengen van de Verenigde Staten van Europa met een federale regering’.³³ In dit federalistische koor van ARP, CHU, KVP, PvdA en VVD schaarde zich ook de links-liberale partij Democraten '66 (D66). Nadat deze partij in 1967 tot de Tweede Kamer was doorgedrongen, zou zij zich ontpoppen tot de kampioen van de Europese integratie.

Louter intergouvernementele coöperatie zoals Frankrijk voorstond, was voor de meeste Nederlandse partijen beslist onvoldoende. In hun verkiezingsprogramma's gaven zij aan een deel van de nationale soevereiniteit naar Brussel te willen overhevelen, alhoewel zij doorgaans de vraag uit de weg gingen welke bevoegdheden hiervoor precies in aanmerking kwamen. In hun pleidooi voor een Europese federatie wezen alle grote partijen in de jaren zestig zonder uitzondering op de noodzaak van de vergroting van democratische parlementaire controle, die gestalte moest krijgen in een rechtstreeks verkozen Europees Parlement waarvan de wetgevende en budgettaire bevoegdheden wezenlijk zouden zijn uitgebreid.

Naast deze verdieping van de Europese samenwerking wensten de partijen ook haar verbreding, dat wil zeggen de toetreding van ‘democratische’ naties (met deze formule werd aangegeven dat de toentertijd dictatoriaal bestuurde landen Spanje en Portugal niet op een EEG-lidmaatschap zouden mogen rekenen). Daarbij hadden ze in het bijzonder Groot-Brittannië op het oog. Dat De Gaulle enkele keren over de toetreding van Londen zijn veto had uitgesproken vanwege de in zijn ogen

veel te sterke Britse oriëntatie op de Verenigde Staten, viel bij de van oudsher Atlantisch gezinde Nederlandse partijen bijzonder slecht. Inclusief de pvdA, die in de jaren zestig voor het grootste deel in de oppositie zat, steunden zij alle het verzet van minister van Buitenlandse Zaken Luns tegen de politiek van De Gaulle. Paradoxaal genoeg kon alleen Luns' eigen partij, de kvp, enig begrip opbrengen voor het streven van Parijs naar een intergouvernementele politieke unie.³⁴

'Eurosclerose' in de jaren zeventig en vroege jaren tachtig

Na het terugtreden van De Gaulle als president van Frankrijk in 1969 leek het proces van Europese integratie weer op te bloeien. Zijn opvolger Georges Pompidou stelde een topconferentie van de staats- en regeringsleiders van de lidstaten voor, die in december van dat jaar in Den Haag werd gehouden. Zij zetten niet alleen de deur voor uitbreiding weer open, maar wilden ook de bevoegdheden van het Europees Parlement vergroten en de mogelijkheden van directe Europese verkiezingen laten onderzoeken. Wellicht dat hierbij meespeelde dat het Europees Parlement eerder dat jaar de Raad van Ministers in gebreke dreigde te stellen voor het Hof van Justitie, omdat er geen enkele actie werd ondernomen om directe verkiezingen mogelijk te maken.³⁵

Tot veler verrassing riep Pompidou op tot verdieping en verbreding van de Europese integratie. In 1970 besloten de lidstaten tot de voorbereiding van een Economische en Monetaire Unie (EMU). Twee jaar later kwamen zij overeen binnen het kader van de verdragen van Rome een Europese Unie te verwezenlijken. Verder trad in januari 1973 Groot-Brittannië toe tot de Europese Gemeenschappen (EG), zoals de EEG, Euratom en de EGKS sinds het in 1967 van kracht geworden fusieverdrag werden aangeduid. Ook Ierland en Denemarken sloten zich aan, waardoor het aantal leden van het Europees Parlement van 142 naar 198 steeg (zie tabel 2). Een jaar later werd besloten de topbijeenkomsten te institutionaliseren; voortaan kwam jaarlijks de 'Europese Raad van staats- en regeringsleiders' enkele keren bijeen. De facto was dit het belangrijkste beslissingsorgaan van de EG.

Er leek weer vaart in de Europese eenwording te zitten, maar de tekenen waren bedrieglijk. Eveneens in 1973 deed zich namelijk de oliecrisis voor, die het begin inluidde van een jarenlang aanhoudende, zware economische recessie. Deze tegenspoed leidde binnen de EG tot

een grootschalige renationalisatie; 'eens te meer bleken de nationale reflexen sterker dan de wil tot gemeenschappelijk beleid'.³⁶ Lidstaten trachtten vaak tegen de regels in bedreigde bedrijfstakken als de scheepsbouw en de textielindustrie met overheidssteun overeind te houden. Daarbij kwam ook nog eens dat – niet zo verrassend overigens – de nieuwe lidstaat Engeland wars was van alles wat naar supranationalisme zweemde.

Ook in deze tijd van economische malaise bleven de grote Nederlandse partijen de Europese eenwording steunen – inclusief de voorgestelde monetaire samenwerking. Daarbij hielden zij vast aan de noodzaak van een sterkere positie voor de Europese Commissie en van democratisering van de EG door uitbreiding van de bevoegdheden (waaronder het budgetrecht) van een direct verkozen Europees Parlement. Daarnaast namen zij ook nieuwe thema's in hun program op, zoals de aandacht van de EG voor de derde wereld – een issue dat in het voorgaande decennium op de nationale politieke agenda was gekomen. 'Een verenigd Europa zal mede dienstbaar moeten zijn aan een vermindering van de tegenstelling tussen de rijke en arme landen,' zo stelde de ARP in 1971 in haar verkiezingsprogramma, hierin bijgevalen door de CHU en KVP.³⁷ Deze visie keerde terug in het program van het Christen-Democratisch Appèl (CDA), de formatie waarin ARP, CHU en KVP in 1977 aan de Tweede Kamerverkiezingen deelnamen (en in 1980 geheel zouden opgaan). Daarnaast vonden niet alleen de linkse partijen eveneens dat de EG een rol diende te spelen bij de ontwikkeling van achtergebleven landen, maar was ook de VVD die mening toegedaan.

Ondanks deze consensus traden er nu ook meer dan voorheen duidelijke verschillen aan het licht. In het pro-Europese koor was met name de PvdA een dissonant geworden: onder invloed van de interne vernieuwingsbeweging Nieuw Links radicaliseerde deze partij en ging zij de EG meer zien als een kapitalistische instelling die onder één hoedje speelde met de multinationals, ten koste van de Europese werknemers en de ontwikkelingslanden. De Europese integratie was voor de PvdA niet langer een doel op zichzelf; haar steun werd afhankelijk gemaakt van de mogelijkheid om een socialistisch Europa te verwezenlijken. In 1972 werd dit streven vanwege de samenwerking met D66 afgezwakt tot de verwerkelijking van 'progressieve' doeleinden als de spreading van welvaart, kennis, macht en inkomen.³⁸ Van dit 'voorwaardelijkheidsdenken', zoals de nieuwe sociaal-democratische benadering werd aangeduid, getuigde tot op zekere hoogte ook de regeringsverklaring van het in 1973 aangetreden kabinet-Den Uyl, waarvan

de PvdA deel uitmaakte. 'Het Europa van de toekomst vraagt meer dan de behartiging van reeds gevestigde belangen,' aldus premier Joop den Uyl; bij verdere eenwording moest volgens hem 'het streven naar rechtvaardiger welvaartsverdeling' voorop worden gesteld.³⁹

Ondanks de belemmerende uitwerking van de economische crisis, de onwelwillende opstelling van Londen en een aangeslagen Europese Commissie die nog moest bijkomen van de aanvallen van De Gaulle, stakte het integratieproces in de jaren zeventig niet geheel. De EMU ging weliswaar aan onenigheid tussen de lidstaten ten onder, maar er werd wel een minder verstrekkend stelsel ontwikkeld waarin de verschillende valuta's binnen bepaalde marges met elkaar verbonden werden en dat in 1979 de grondslag zou vormen voor het Europees Monetair Stelsel (EMS). Ook werden er in dat jaar voor het eerst directe verkiezingen gehouden voor het Europese Parlement.

Rechtstreekse verkiezingen Europees Parlement

De Haagse top in 1969 had grote gevolgen voor het Europese Parlement. Niet alleen was er in principe besloten tot het houden van directe verkiezingen voor dit orgaan, maar ook was overeengekomen dat het Europees Parlement een gedeeltelijke controle over het budget van de EG zou krijgen. Aanleiding was het feit dat de EG de beschikking kreeg over eigen inkomsten, wat een zekere mate van parlementaire toezicht noodzakelijk maakte. De Nederlandse regering speelde hierbij een voortrekkersrol, maar Frankrijk wist de uitbreiding van de bevoegdheden op dit terrein beperkt te houden. Het Parlement kreeg in 1975 het recht de begroting in haar geheel te verwerpen.⁴⁰

De top van de staats- en regeringsleiders die december 1974 in Parijs bijeenkwam, nam het besluit om de directe Europese verkiezingen zo spoedig mogelijk te houden (later werd gemikt op mei of juni 1978). Het Europees Parlement werd gevraagd om met voorstellen te komen, waarna de Europarlementariërs snel reageerden. De Nederlandse sociaal-democraat Schelto Patijn stelde een plan op, dat het Parlement in januari 1975 aannam.⁴¹ Groot-Brittannië hield echter een slag om de arm; om technische redenen zou het land in tijdnood komen. Ook Denemarken had meer voorbereidingstijd nodig. Daarnaast waren er problemen rondom het cruciale punt van de zetelverdeling. De kleine lidstaten waren bang om bij een te sterk proportionele toewijzing in het parlement ondergesneeuwd te raken door hoge aantallen vertegenwoordigers uit de grote lidstaten. Daarnaast wilden Groot-Brittannië en

Frankrijk niet dat de Bondsrepubliek Duitsland meer zetels zou krijgen dan zij. Onder het voorzitterschap van premier Den Uyl (PvdA) werd op de topconferentie in Brussel in juli 1976 voor dit hete hangijzer een oplossing gevonden. Het nieuwe Europese Parlement zou 410 zetels krijgen, waarvan de vier grote landen (de drie genoemde en Italië) een gelijk aantal (81) zouden bezetten. Nederland kreeg 25 zetels toebedeeld – een toename van 11 (zie tabel 2). Al met al waren de kleinere landen relatief sterker vertegenwoordigd dan de grotere.

Na nog wat geharrewar ondertekenden de ministers van Buitenlandse Zaken in september 1976 in Brussel de ‘akte betreffende de verkiezing van de vertegenwoordigers in het Europees Parlement, door middel van rechtstreekse algemene verkiezingen’. Minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoep (PvdA) sprak van een ‘zeer belangrijke mijlpaal’.⁴² Hierin was de zetelverdeling vastgelegd. Verder was overeengekomen dat de zittingstermijn vijf jaar bedroeg en dat een Europarlementariër ook lid kon zijn van het nationale parlement (wat werd aangeduid met de term dubbelmandaat). Het Europees Parlement diende ‘een eenvormige verkiezingsprocedure’ op te stellen; zolang die nog niet in werking was getreden, werd de organisatie van de verkiezingen overgelaten aan de lidstaten.

De topconferentie in april 1978 in Kopenhagen besloot dat de eerste rechtstreekse Europese verkiezingen van 7 tot 10 juni 1979 zouden worden gehouden. Het Europees Parlement had gewild dat de verkiezingen in alle lidstaten op een en dezelfde dag zouden worden gehouden, maar de Europese Raad bepaalde dat zij in een periode van vier dagen (van donderdagochtend tot zondagavond) moesten plaatsvinden.⁴³ De Nederlandse regering was tegenstander geweest van het stemmen op zondag, omdat dat nogal gevoelig lag bij het christelijk deel van de bevolking. Bovendien had Den Haag liever gewild dat de verkiezingsdag in mei was gepland, omdat de vrees bestond dat de zomervakantie de aandacht van de verkiezingen zou kunnen afleiden. Op dit punt kreeg de regering niet haar zin.

In juni 1977 was de Tweede Kamer akkoord gegaan met de akte. CPN, SGP en GPV stemden tegen; het PSP-Kamerlid was afwezig. In september 1978 stemde de Tweede Kamer in met de ‘wet Europese verkiezingen’, die de verkiezingswijze regelde en die nauw aansloot bij de in Nederland geldende verkiezingsprocedures.⁴⁴ Onder meer was bepaald dat alle kiesgerechtigde Nederlanders aan de verkiezingen mee konden doen, ‘ongeacht waar zij in het gebied van de Europese Gemeenschap wonen’. Alle kleine Kamerfracties van links tot rechts

stemden tegen: de Boerenpartij, Democratisch Socialisten '70 (DS'70), GPV, SGP, PPR, PSP en CPN.⁴⁵ Reden was de hoge kiesdrempel van vier procent, waardoor zij zich bij voorbaat buitenspel gezet voelden. Voor één zetel in het Europees Parlement waren namelijk meer dan driehonderd duizend stemmen nodig, wat bij Tweede Kamerverkiezingen goed zou zijn voor zes zetels.⁴⁶ Het GPV beklagde zich erover dat de grote partijen het niet wettelijk mogelijk hadden gemaakt dat de kleine partijen een restzetel konden verwerven zonder de kiesdrempel te halen, zoals bij de Provinciale Staten wel mogelijk was. Ook bij lijstcombinaties dienden de deelnemende partijen de kiesdeler te halen.⁴⁷

Inmiddels had de ontwikkeling naar de rechtstreekse Europese verkiezingen geleid tot de vorming van partijfederaties, waarin ideologisch verwante nationale partijen op Europees niveau met elkaar samenwerkten.⁴⁸ De sociaal-democraten – samen met de communisten de meest internationalistische van alle partijfamilies – waren de eersten die tot transnationale partijorganisatorische samenwerking overgingen. In de aanloop naar de oprichting van de EEG en Euratom besloten zij in 1957 tot de oprichting van het zogeheten 'Verbindingsbureau van de Socialistische Partijen uit de landen der Europese Gemeenschappen', dat in 1974 werd omgevormd tot de 'Federatie van Socialistische en Sociaal-democratische Partijen in de EEG', doorgaans aangeduid als 'de Federatie'.⁴⁹ De vvd maakte deel uit van de in maart 1976 tot stand gekomen 'Federatie van Liberale en Democratische Partijen in de Europese Gemeenschappen', afgekort ELD. De ARP, KVP en CHU, en (nadat zij gefuseerd waren) het CDA hadden zich aangesloten bij de Evangelische Volkspartij (EVP), die in juli 1976 was opgericht.

De regels voor de Europese verkiezingen waren opgesteld, de spelers liepen zich warm. De première was op 7 juni 1979.

Kom op voor Europa

**Donderdag 7 juni verkiezingen
voor het Europees Parlement.**

1

De première: de Europese verkiezingen van 7 juni 1979

‘Heb je nog een opa, stuur hem naar Europa.’ Deze in Duitsland gebruikte leus in de aanloop naar de eerste rechtstreekse verkiezingen van het Europees Parlement op 7 juni 1979 geeft aan dat deze verkiezingen niet echt als dynamisch en uitnodigend werden beschouwd. In Nederland was het weinig anders. Het dagblad *Trouw* sprak na afloop van de verkiezingen over een uiterst saaie verkiezingscampagne: ‘geen flitsende debatten, geen zinderende spanning over de uitslag’.¹ Ondanks pogingen van de overheid en de politieke partijen het Nederlandse publiek te informeren over Europa en enthousiast te maken voor de verkiezingen, kwam de campagne nooit daadwerkelijk van de grond.

Al in november 1976 was het Nationaal Comité Rechtstreekse Verkiezingen Europees Parlement opgericht, onder voorzitterschap van Anne Vondeling (PvdA), die tevens voorzitter van de Tweede Kamer was. De achterliggende gedachte was dat de Nederlandse bevolking wel voorstander was van Europese integratie, maar dat de feitelijke kennis te wensen over liet. Het Comité, dat een budget van ongeveer zes miljoen gulden had, wilde de kiezers voorlichten en mobiliseren. Begin 1979 ging de publiciteitscampagne van start; advertenties verschenen in kranten en opiniebladen, er werden Postbus 51-spotjes uitgezonden en affiches verspreid.² [1] De campagne van het Comité kreeg echter kritiek vanwege de eenzijdige, pro-Europese benadering. Volgens de Jonge Socialisten van de PvdA zou het Comité geen melding maken van de verschillen tussen de deelnemende partijen en ten onrechte de suggestie wekken dat na de verkiezingen de invloed van het Europees Parlement zou toenemen. De jongerenorganisatie werd later in het gelijk gesteld door de Reclame Code Commissie.³ Ook anderen hadden weinig op met de Europese verkiezingen, zoals het Rood Verzetsfront en het obscure ‘anti-verkiezingskomitee’. [2] Zij legden het echter in media-aandacht af tegen de voorlichtingscampagne. Vanaf februari trok een speciale verkiezingsbus door Nederland om in de gemeenten voorlichting te geven.

2

3

4

De PTT bracht speciale verkiezingspostzegels uit ter ere van de eerste rechtstreekse verkiezingen.⁴

Kortom, de overheid zette zich volop in om de Europese verkiezingen tot een succes te maken, gesteund door in ieder geval de grote politieke partijen. De kleinere partijen waren bepaald niet geestdriftig over de rechtstreekse verkiezingen; dit was al gebleken bij de parlementaire behandeling van het betreffende wetsontwerp, zoals eerder vermeld. Vanwege de hoge kiesdrempel van vier procent achtten zij zich al bij voorbaat kansloos. Desondanks besloten de meeste kleintjes toch mee te doen. Zij vreesden dat niet-deelname de suggestie zou kunnen wekken dat zij als partij geen rol van betekenis meer speelden, terwijl deelname hun landelijke bekendheid wellicht kon vergroten.⁵ Van de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen hielden alleen ds'70 en de Boerenpartij zich afzijdig.

Partijen en hun lijsttrekkers

Vanwege het feit dat in 1979 voor het eerst rechtstreekse Europese verkiezingen werden gehouden, moesten alle partijen op zoek naar een lijsttrekker. Landelijke kopstukken lieten zich in het algemeen niet strikken, meestal waren het politici van het tweede plan die belangstelling toonden. Voor het CDA – dat zich in 1980 tot partij zou constitueren – was KVP-voorzitter Wim Vergeer de gedoofterfde kandidaat.⁶ Na het plotselinge vertrek van ARP'er Willem Aantjes in november 1978 als Tweede Kamerfractievoorzitter dreigde echter een oververtegenwoordiging van katholieken binnen het CDA – Aantjes' opvolger Ruud Lubbers en premier Dries van Agt waren beiden van KVP-huize. De antirevolutionairen vonden dat de lijsttrekker bij de Europese verkiezingen iemand uit hun kring moest zijn. Toen geen enkel prominent partijlid bereid werd gevonden, kwam de relatief onbekende Bouke Beumer in beeld. Hij was Tweede Kamerlid en behoorde in januari 1978 bij het aantreden van het door Van Agt geleide kabinet van CDA en VVD tot de 'loyalisten' in de CDA-fractie, die weinig met deze coalitie op hadden maar deze wel gedoogden. Als 'atoompacifist' was hij tegenstander van kernbewapening. Ondanks zijn niet geringe afwijkingen van de partijlijn werd Beumer toch tot lijsttrekker aangewezen. [3] In de verkiezingscampagne beschikten de christen-democraten niet over een eigen programma, maar baseerden zij zich op het gemeenschappelijke manifest van de EVP. Geheel tevreden was het CDA niet over het tamelijk behoudende EVP-manifest, Beumer noemde het wat zuinigjes 'een redelijk programma'.⁷ Desalniettemin stak het CDA op het verkiezingsaffiche het lidmaatschap van de EVP niet onder stoelen of banken. [4]

In de VVD was men er snel uit. Cees Berkhouwer, in de wandeling 'EuroCees' of 'boerenkees' genoemd, had zijn sporen verdiend in Europa. Hij was in de jaren 1973 tot 1975 voorzitter van het Europees Parlement en sindsdien vice-voorzitter, en werd nu vrij eenvoudig tot lijsttrekker benoemd. Omdat aan zijn nationale bekendheid werd getwijfeld, stond Berkhouwer op het verkiezingsaffiche afgebeeld samen met Koos Rietkerk, de liberale voorzitter van de Tweede Kamerfractie.⁸ [5] Evenals het CDA zag ook de VVD af van de opstelling van een eigen verkiezingsprogram. De partij trachtte kiezers te werven met het gedetailleerde manifest van de ELD. De VVD had bij de totstandkoming van deze Europese partijfederatie een vooraanstaande rol gespeeld. Het ELD-lidmaatschap werd zichtbaar in de kanariegele balk op de gebrui-

kelijke, in de nationale kleuren gestelde verkiezingsposter; geel is de kleur van de ELD.⁹ [6]

Waar voor het CDA en de VVD deelname aan de Europese verkiezingen buiten kijf stond, was die voor de PvdA minder vanzelfsprekend. Zoals hiervoor al vermeld, waren de sociaal-democraten in de jaren zeventig kritischer tegen de EG gaan aankijken. De Jonge Socialisten bijvoorbeeld vonden Europa 'kapitalistisch en ondemocratisch'; het Europees Parlement was een 'poppenkast'.¹⁰ De PvdA-jongerenorganisatie verklaarde geen stemadvies te zullen geven en niet mee te werken aan de verkiezingscampagne van de moederpartij. In de strijd om het lijsttrekkerschap voor de Europese verkiezingen maakte de kritische linkervleugel zich sterk voor de verkiezing van partijvoorzitter Ien van den Heuvel. Haar tegenstander was Kamervoorzitter Vondeling, exponent van de traditionele, pro-Europese stroming.¹¹ Het partijbestuur gaf de voorkeur aan Van den Heuvel. Een voorstel om de verkiezingen in te gaan met een 'dubbellijsttrekkerschap' – om zo ook stemmen te trekken aan de linkerkant van de PvdA – haalde het niet. Tegen de zin van het partijbestuur wees de partijraad Vondeling als lijsttrekker aan, die eerder al zijn voorzitterschap van het Nationaal Comité had opgegeven. De PvdA kwam met een eigen verkiezingsprogramma uit. Daarnaast baseerde de partij zich op de 'oproep aan de Europese kiezers' van de Europese Federatie, waarvan zij een van de gangmakers was. De Federatie had geprobeerd een uitgewerkt manifest op te stellen, maar dat was niet gelukt vanwege de grote tegenstellingen tussen de lidpartijen.¹² De Nederlandse sociaal-democraten vonden het ontwerp te weinig radicaal. Wellicht was het uit teleurstelling dat de PvdA niet – zoals het CDA en de VVD – haar lidmaatschap van de Europese Federatie op de verkiezingsaffiches vermeldde. Deze posters waren overigens wel geheel op Europa gericht. [7, 8]

Voor D66 was deelname aan de Europese verkiezingen een uitmaakte zaak. 'Voor een partij als D'66, die in haar politieke denken zo internationaal en vooral ook Europees gericht is, kan er geen sprake van zijn om niet aan deze voor de Europese samenwerking zo belangrijke verkiezingen deel te nemen,' aldus het D66-hoofdbestuur.¹³ De aanwijzing van de lijsttrekker verliep echter conflictueus. Twistpunt was de vraag bij welke fractie de D66-Europarlementariërs zich na hun verkiezing moesten aansluiten: bij die van de ELD, waarvan ook de VVD lid was, of die van de Federatie, met daarin ook de PvdA. Oud-partijleider Hans van Mierlo wilde wel lijsttrekker worden, waarbij hij zijn voorkeur uitsprak voor aansluiting bij de socialisten. Verwonderlijk was dat niet,

5

6

7

8

9

10

11

12

gezien zijn traditionele oriëntatie op de pvdA. Van Mierlo's opvolger als partijleider, Jan Terlouw, presenteerde D66 sinds 1977 echter juist als het 'redelijk alternatief', als een onafhankelijke vierde stroming naast de sociaal-democratie, het liberalisme en de christen-democratie. Naast Van Mierlo kandideerde ook oud-staatssecretaris Laurens Jan Brinkhorst zich voor de eerste plek; hij voelde meer voor toetreding tot de ELD. Toen Van Mierlo de indruk kreeg dat een behoorlijk deel van de partij moeite had met zijn strategische voorkeur, trok hij zich terug. Brinkhorst zag eveneens af van zijn kandidatuur; hij koos uiteindelijk voor zijn Tweede Kamerlidmaatschap.¹⁴ Uiteindelijk werd de vrij onbekende oud-staatssecretaris van Financiën Aar de Goede tot lijsttrekker gekozen.¹⁵ Op het verkiezingsaffiche was een grapje uitgehaald door zijn naam in één adem en in dezelfde typografie te noemen met het lijstnummer, waardoor het leest als 'De Goede Lijst 4'. [9]

De kleine linkse partijen spraken op initiatief van de PSP over de mogelijkheid van een electoraal samengaan.¹⁶ De pacifistisch-socialisten hadden een grondige afkeer van de EG, die zij zagen als een instrument voor het grootkapitaal. Al sinds het begin van de jaren zeventig wilden zij dat Nederland zich uit het Europese verband terugtrok. De Europese verkiezingen dienden voor de PSP dan ook louter om de kiezers van dit standpunt bewust te maken. De PPR had eigenlijk weinig trek in een 'klein-linkse' lijst. De Radikalen wilden een program op hoofdpunten opstellen met de pvdA, een verkiesbare plaats voor een PPR-kandidaat op de pvdA-lijst en een gezamenlijke campagne. De pvdA wilde echter niet verder gaan dan het waarborgen van de eerste opvolgersplaats op de lijst en had geen behoefte aan de rest. Voor de PPR was dit aanbod veel te karig.¹⁷ Hoewel zij nog wel een lijstverbinding met de pvdA overeenkwam, ging de partij in haar eentje de verkiezingen in. Lijsttrekker werd het Tweede Kamerlid Leo Jansen. [10]

Na de afwijzing door de sociaal-democraten ging de PPR sterker haar groene karakter benadrukken. Het partijbestuur onderschreef de 'Verklaring voor een ander Europa', die was opgesteld door Ecoropa (de Europese Ecologische Beweging, waarbij ook politieke partijen uit de negen landen van de EG betrokken waren). In de campagne werkten de Radikalen samen met *Die Grünen*; in het Europees Parlement hoopten zij een 'groen front' te vormen met de milieupartijen uit de andere lidstaten.

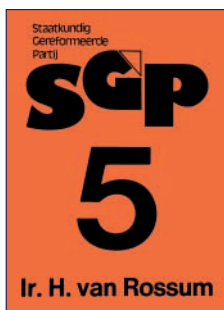
Nadat de PPR was afgefallen, trachtte de PSP met de CPN tot een akkoord te komen. De communisten hadden al in januari 1978 besloten tot verkiezingsdeelname en overlegden met een aantal West-Europese zusterpartijen over een gezamenlijke opstelling. De PSP gunde de

wat grotere CPN de eerste plaats op de gemeenschappelijke kandidatenlijst, maar eiste wel dat in het geval dat slechts één zetel zou worden behaald, beide partijen de helft van de zittingsperiode een kandidaat zouden leveren. De CPN had echter geen trek om te rouleren, zodat de onderhandelingen strandden. Beide partijen namen net als de PSP op eigen kracht aan de Europese verkiezingen deel. De CPN werd aangevoerd door Rinus Haks. [11] Lijsttrekker van de PSP werd Bouwe Kalma. Hij was hoofdinspecteur van de jeugd- en zedenpolitie in Rotterdam geweest. Door zijn politieke opvattingen was hij in aanvaring gekomen met de korpsleiding, wat uiteindelijk in zijn ontslag eindigde. [12]

Ook de kleine orthodox-protestantse partijen SGP en GPV waren tegenstander van Europese eenwording, omdat die ten koste zou gaan van de Nederlandse zelfstandigheid en identiteit. Binnen het GPV waren kiesverenigingen (afdelingen) die meenden dat het getuigde 'van een ongeoorloofde tweeslachtigheid' om zitting te nemen in het Europees Parlement als men principieel een volksvertegenwoordiging op Europees niveau afwees.¹⁸ Toch besloot het GPV deel te nemen om het schriftuurlijke, 'nationaal-gereformeerde' geluid binnen Europa te laten horen. Eenzelfde redenering volgde de SGP: de partij wilde niet verstek laten gaan, maar het Parlement voor haar eigen doeleinden gebruiken. 'Zij zal op haar post zijn. In alle getrouwheid. In welk (vertegenwoordigend) gremium dan ook.'¹⁹

Ondanks hun gedeelde afwijzing van Europa deden de SGP en het GPV niet gezamenlijk mee aan de verkiezingen. De SGP wilde wel, niet alleen met het GPV maar ook met de Reformatorische Politieke Federatie (RPF). De RPF had in 1977 tevergeefs meegedaan aan de Tweede Kamer-verkiezingen. Het altijd zeer op zijn eigen identiteit gestelde GPV vreesde echter dat samenwerking ten koste zou gaan van het eigen geluid. Een ruime minderheid in het Verbond dacht daar anders over, maar na lange discussies besloot de partij toch alleen deel te nemen. De RPF zag daarop van verkiezingsdeelname af. De GPV-lijst werd aangevoerd door Hans Blokland, die van de SGP door Henk van Rossum, de tweede man van de SGP-Tweede Kamerfractie. De affiches van de twee partijen straalden een nationaal sentiment uit – beide waren oranje. [13] Op de GPV-poster stond verder ook nog een wapperende driekleur. [14]

Naast deze in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen meldde zich ook Winand Leschot. [15] Met zijn lijst wilde hij protesteren tegen het feit dat het integratieproces vooral 'van bovenaf' werd gestuurd, 'zonder dat het volk zelf enig nut kon zien'. Naar eigen zeggen werd hij door de overheid en de media gedwarsboomd.²⁰

13

15

14

Campagne

De partijen die voorafgaand aan de verkiezingen zitting hadden in het Europees Parlement, konden aanspraak maken op fondsen die het Parlement voor de campagne ter beschikking had gesteld. Voor Nederland kwamen de PvdA, het CDA en de VVD voor deze subsidie in aanmerking. De sociaal-democraten gaven in de verkiezingscampagne ongeveer 850.000 gulden uit. Hiervan kwam een kwart miljoen uit de kas van het Parlement, vooral bedoeld voor reis- en vertaalkosten. Het CDA spendeerde circa een miljoen gulden, de VVD 700.000, beide inclusief de Europese bijdrage. D66 kon 170.000 gulden uitgeven,

maar kreeg geen Europese subsidie. De partij protesteerde tevergeefs bij de voorzitter van het Europees Parlement over deze ongelijke behandeling.²¹

Centraal in de verkiezingscampagne stonden de werkloosheid, kernenergie en het milieubeleid.²² De electorale strijd kreeg echter al snel een nationaal karakter, doordat de pvdA het 'bezuinigingsbeleid' van het door premier Van Agt geleide kabinet van cda en vvd tot inzet van de verkiezingen maakte. Andere partijen kritiseerden deze lijn; vooral cda-lijsttrekker Beumer toonde zich verontwaardigd. Volgens pvdA-voorzitter Max van den Berg (die Van den Heuvel was opgevolgd) zou de liberale staatssecretaris Neelie Smit-Kroes echter als eerste hebben aangekondigd de verkiezingen als graadmeter voor het zittende kabinet te zien.²³ Binnen de pvdA was de 'nationaliserings' strategie niet onomstreden: Eurocommissaris Henk Vredeling, niet de eerste de beste, had er bijvoorbeeld moeite mee.²⁴ Desalniettemin plaatste de pvdA op de verkiezingsdag een paginagrote advertentie in *de Volkskrant* waarin werd gesteld dat een stem op Vondeling een vertrouwensstem op partijleider Joop den Uyl was: 'Het is erg belangrijk dat u gaat stemmen, voor Europa, maar ook voor ons eigen land. Nederlandse problemen worden het beste opgelost, als er een nieuwe regering komt met de Partij van de Arbeid. Die nieuwe regering kunt u nu niet kiezen, maar uw stem geeft wel kracht aan de wens daartoe.'²⁵

Toch droegen ook de andere partijen bij aan het nationale karakter van de verkiezingscampagne. Beumer trok bijvoorbeeld het land door met premier Van Agt of fractievoorzitter Lubbers in zijn gezelschap. Ook de vvd zette landelijke politici in voor de campagne. Zoals vermeld stond lijsttrekker Berkhouwer samen met fractievoorzitter Rietkerk afgebeeld op de verkiezingsposter. Het kon ook moeilijk anders: de Europese lijstaanvoeders waren immers nauwelijks bekend. Van Vondeling had een derde van de kiezers wel eens gehoord en van Berkhouwer twaalf procent, wat al niet echt veel was. Beumer en De Goede waren met slechts één à twee procent nagenoeg onbekend.²⁶ Verkiezingsbijeenkomsten waar zij optraden werden nauwelijks bezocht. Wanneer politieke leiders als Van Agt, Den Uyl en vvd-leider Hans Wiegel zich echter in de verkiezingsstrijd roerden, trokken zij doorgaans veel meer publiek.²⁷

Een aantal partijen nodigde ook kopstukken van zusterpartijen elders in Europa uit om op hun bijeenkomsten in Nederland te spreken. En Nederlandse partijleiders traden af en toe in het buitenland op, zoals Den Uyl in Parijs.

Uitslagen

Na een weinig boeiende campagne vonden uiteindelijk op 7 juni 1979 de eerste rechtstreekse verkiezingen plaats. Over de verkiezingsdag was veel gediscussieerd. In veel lidstaten werd op zondag gestemd, maar in Nederland met zijn christelijke traditie was het uitgesloten dat op deze dag veel kiezers naar de stembus zouden gaan, zoals al vermeld. Omdat Nederland een dag diende te kiezen binnen de vastgestelde periode van 7 tot 10 juni, was het niet mogelijk om zoals gebruikelijk op woensdag te stemmen. Afgesproken werd dat op donderdag de 7e gestemd zou worden, waarna de stembussen verzegeld zouden worden en de stemmen pas op maandag zouden worden geteld. De Nederlandse kiezers stemden dus als eersten, maar zou als laatsten de uitslag vernemen. Zo werd voorkomen dat de Nederlandse uitslagen het stemgedrag in andere landen zouden beïnvloeden. Desalniettemin werden er op donderdagavond al wel (naar later bleek behoorlijk accurate) cijfers op basis van opiniepeilingen bekendgemaakt.²⁸

Een meerderheid van de kiezers in Nederland ondersteunde de Europese integratie – 83 procent, zo was eerder al gebleken uit opinieonderzoek –, maar dat betekende niet dat zij allemaal gingen stemmen.²⁹ Dit werd pijnlijk duidelijk nadat de stemmen waren geteld. De opkomst bedroeg 58,1 procent; flink lager dan het opkomstpercentage bij Tweede Kamerverkiezingen in 1977. Vooral jongere kiezers waren niet komen opdagen. De publiciteitscampagne leek niet al te veel effect te hebben gehad. PvdA-campagneleider Kees Bode sloeg de spijker op zijn kop toen hij aangaf dat de opkomst zo laag was omdat de machtsvraag bij deze verkiezingen niet speelde en de politieke verschillen tussen de partijen zo gering waren. Psp-lijsttrekker Kalma vond het ‘verheugend’ dat zoveel kiezers het hadden laten afweten.³⁰

De verkiezingen verliepen gunstig voor het CDA, dat tien zetels behaalde (zie tabel 3) – een winst van bijna 4 procent ten opzichte van de Kamerverkiezingen. D66 sleepte twee zetels in de wacht, waarmee de partij zeer content was. De PvdA kwam op negen zetels uit, maar verloor ten opzichte van 1977. De sociaal-democratische opzet om van de verkiezingen een wedstrijd tussen premier Van Agt en oppositieleider Den Uyl te maken, was niet succesvol geweest. Ook de VVD, die vier zetels kreeg, ging vergeleken bij 1977 achteruit. De uitslag betekende door het verlies van de liberalen en sociaal-democraten geen eenduidige steun voor of veroordeling van het beleid van het kabinet-Van Agt. De kleine linkse en rechtse partijen behaalden geen zetels; in

Tabel 3.
Uitslag Europese verkiezingen 7 juni 1979

	Europese verkiezingen 1979	
	%	zetels
CDA	35,6	10
PvdA	30,4	9
VVD	16,1	4
D66	9,0	2
SGP	2,2	-
CPN	1,7	-
PSP	1,7	-
PPR	1,6	-
GPV	1,1	-
Lijst Leschot	0,4	-
totaal	99,8	25
opkomst	58,1%	

Bron: CBS, *Statistiek der verkiezingen 1979. Europees Parlement, 7 juni, Den Haag, 1981.*

1984 zouden zij hun lesje hebben geleerd en tot electorale samenwerking komen.

Niet alleen in Nederland, ook elders in de EG viel de opkomst tegen. Het Europees gemiddelde was slechts 63 procent. De socialistische Federatie kreeg 113 van de 410 zetels en werd de grootste fractie. De christen-democratische EVP volgde met 107 zetels; de liberale ELD behaalde er veertig.

EUROPA IN GOEDE HANDEN

2

Algemene matheid: de Europese verkiezingen van 14 juni 1984

Anders dan in 1979, toen het Nationaal Comité had getracht de Nederlandse kiezers warm te maken voor de Europese verkiezingen, zag de overheid in 1984 af van een uitgebreide publiciteitscampagne. Het bleef bij een speciale verkiezingspostzegel en een paar televisiespotjes, die met enige regelmaat werden uitgezonden en waarin de kiezer werd opgeroepen te gaan stemmen. Ook was er zoals gebruikelijk bij verkiezingen extra zendtijd beschikbaar voor de deelnemende politieke partijen. Alleen de Europese Beweging probeerde via vele bijeenkomsten het publiek te interesseren voor Europa. Het hielp allemaal weinig, aldus de politicoloog Isaac Lipschits: de apathie was groot.¹

De landelijke politiek wekte meer emoties op. In de tijd dat de campagne voor de Europese verkiezingen werd gevoerd, stond de Nederlandse politiek in het teken van de economische crisis en de gespannen verhoudingen tussen het Westen en de Sovjet-Unie. Het door premier Ruud Lubbers geleide kabinet van CDA en VVD wilde de welvaartsstaat behoorlijk afslanken en flink bezuinigen op de sociale zekerheid. Daarnaast overwoog de regering de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten in Nederland als antwoord op de dreiging van het Warschau-Pact. De PvdA verzette zich als grootste oppositiepartij fel tegen het sociaal-economische en veiligheidsbeleid van de centrum-rechtse coalitie, en maakte net als in 1979 het kabinetsbeleid tot inzet van de Europese verkiezingen.

Partijen en hun lijsttrekkers

CDA, VVD en dit keer ook de PvdA gingen de Europese verkiezingen weer in als onderdeel van een Europese partijfederatie. De christen-democraten hadden volop meegewerkt aan de opstelling van het uitgesproken federalistische verkiezingsprogramma van de EVP. Zij zagen ook nu weer af van een eigen manifest. Hun lijsttrekker was Bouke Beumer, die

ook in 1979 de lijst had aangevoerd. Het partijbestuur droeg hem unaniem voor, alhoewel hij bekendstond als tegenstander van de stationering van kruisraketten. Beumer had met het partijbestuur afgesproken dat hij in de campagne het officiële CDA-standpunt zou verdedigen, maar dat hem werd toegestaan zijn eigen opvattingen kenbaar te maken, indien dit aan de orde zou komen.² [16]

Het lijsttrekkerschap in de PvdA was bepaald geen uitgemaakte zaak. Anne Vondeling, die in 1979 de lijst had aangevoerd, was een klein half jaar na zijn verkiezing als Europarlementariër bij een auto-ongeluk in België omgekomen. Zijn plaats als delegatieleider was ingenomen door Ien van den Heuvel, die zich nu kandidaat stelde voor de eerste positie op de lijst. Zij werd gesteund door de meerderheid van het partijbestuur en de Rooie Vrouwen, de sociaal-democratische vrouwenorganisatie. Hoge ogen gooide ook Piet Dankert, die in 1982 voorzitter was geworden van het Europees Parlement. PvdA-leider Joop den Uyl bepleitte zijn kandidatuur, alhoewel er twijfel bestond of Dankert de plaatsing van nieuwe kernwapens in Europa wel net zo categorisch afwees als de PvdA. Nadat de kandidatencommissie zich ervan had vergewist dat hij de antikernwapenkoers van de PvdA onderschreef, koos de commissie voor Dankert, mede vanwege zijn relatief grote bekendheid.³ De partijraad zette Dankert vervolgens met een grote meerderheid op de eerste plaats. De PvdA had haar wantrouwen ten aanzien van de EG inmiddels achter zich gelaten en stelde zich weer constructiever op.⁴ Zij kwam naast haar eigen gedetailleerde verkiezingsprogramma ook met het Federatie-manifest. In 1979 was het de Europese socialisten nog niet gelukt om tot een gemeenschappelijk programma te komen. Den Uyl, die voorzitter van de Federatie was, sprak van een 'historische gebeurtenis'.⁵ Hij stond samen met Dankert op het verkiezingsaffiche. [17] Een andere PvdA-poster, met onder meer tekeningen van een tennisser en een gelukkig gezin, werd na kritiek dat het te 'middle class' zou zijn uit de campagne gehaald.⁶ [18]

De VVD voerde campagne op basis van het manifest van de ELD en zag net als het CDA af van de opstelling van een eigen programma. Als lijsttrekker wezen de liberalen de relatief onbekende Hans Nord aan, die voorzitter was geweest van de programma-commissie van de ELD en van 1962 tot 1979 de functie van secretaris-generaal van het Europees Parlement had bekleed. Hij volgde de flamboyante maar controversiële Berkhouwer op, die zijn partij af en toe in verlegenheid had gebracht. Zo werd hij ervan beschuldigd op een receptie een paar flessen wijn te hebben meegenomen. Vergeleken bij Berkhouwer was Nord wel het

STEM PvdA
ÓÓK VOOR EUROPA

• **MEER WERK** • **GEEN NIEUWE**
KERNWAPENS • **SCHONER**
MILIEU

 LIJST 2
PIET DANKERT

17

STEM PvdA
ÓÓK VOOR EUROPA

• **MEER WERK** • **GEEN NIEUWE**
KERNWAPENS • **SCHONER MILIEU**

 LIJST 2 - PIET DANKERT

18

'N EUROPA
ZONDER
GRENZEN EN
OVERBODIGE
REGELS

DOEN WAT NODIG IS

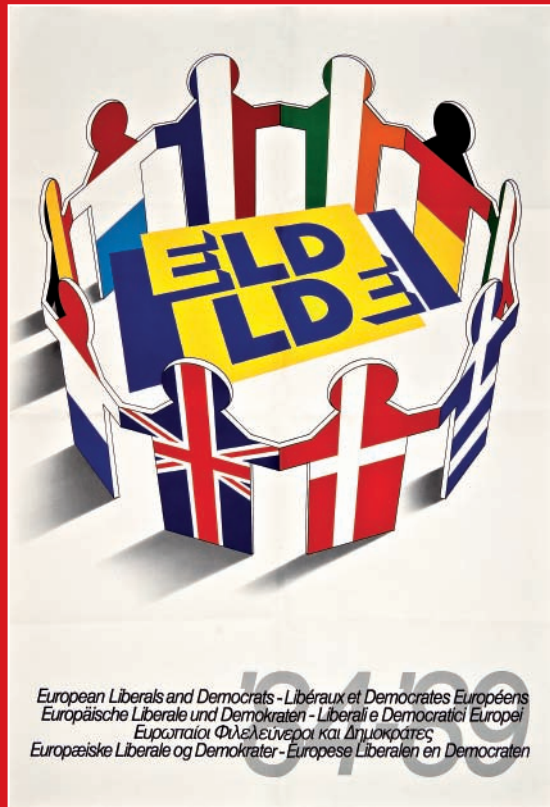
19

andere uiterste. Hoewel hij werd geprezen om zijn politieke bekwaamheid, stak hij nogal saai af bij zijn voorganger. Tijdens een verkiezingsbijeenkomst vroeg een kiezer zich af of het niet mogelijk was geweest 'een energieke, dynamischer figuur als lijsttrekker te benoemen'.⁷ Misschien was het om deze reden dat de vvd ervan afzag om hem op het verkiezingsaffiche af te beelden. De partij voerde campagne onder de leus 'doen wat nodig is'. [19] De vvd maakte ook gebruik van haar standaardposter, maar nu zonder de ELD-kleur geel. Waar in 1979 nog geen ELD-affiche was gemaakt, lukte dat in 1984 wel. Het was ontworpen door het reclamebureau dat voor de vvd werkte, en zou ook in de andere negen landen in de verkiezingscampagne worden gebruikt. ELD-secretaris-generaal Jens Nyman Christensen was tevreden met het eindresultaat: 'Dit was echt de enige poster met een idee erachter. De tien figuurtjes in de nationale kleuren van de vlag hebben de handen ineengeslagen.'⁸ [20]

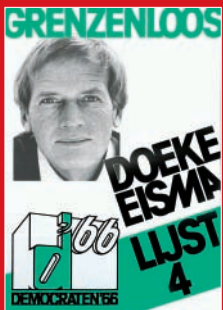
Sinds 1979 had D66 zich geregeld afgevraagd of haar beide Euro-parlementariërs zich niet bij een bestaande fractie moesten aansluiten. Afgezien van de technische faciliteiten en financiële ondersteuning zouden zij dan over meer mogelijkheden beschikken om hun politieke opvattingen kenbaar te maken. Probleem was echter dat er geen fractie bestond voor de 'zgn. vierde stroming' van de radicale, links-liberale partijen.⁹ Vlak voor de verkiezingen in juni 1984 ging D66 officieel een technische lijstverbinding aan met een geestverwante Franse en Deense partij, waardoor zij in aanmerking kwamen voor financiële ondersteuning van het Europees Parlement bij de verkiezingen. De partijen spraken af elkaar in de verkiezingsstrijd te steunen en na de verkiezingen samen een 'radicaal-liberaal-democratische' fractie te vormen.¹⁰ De lijst van D66 werd aangevoerd door de socioloog Doeke Eisma, die Aar de Goede opvolgde. [21]

Anders dan in 1979 kwamen de kleine partijen aan zowel de linker- als de rechterzijde van het politieke spectrum dit keer wel tot overeenstemming. Zij hadden hun les geleerd; een *Alleingang* bracht hen niet over de kiesdrempel van vier procent. Desalniettemin ging het niet van een leien dakje. Wat betreft de kleine christelijke partijen was de SGP ook nu weer voorstander van electorale samenwerking, zij het dat de partij hierover intern sterk verdeeld was. De RPF, die in 1981 in de Tweede Kamer debuteerde, gaf eveneens de voorkeur aan een gezamenlijk optrekken. Het GPV-bestuur vreesde echter weer voor de identiteit van het Verbond. Het meende dat er vergeleken met 1979 weinig veranderd was en raadde zijn achterban samenwerking af, ook al omdat het Verbond als kleinste van de drie op een gemeenschappelijke lijst zijn kandidaat nooit verkozen zou zien. De algemene vergadering van het GPV dacht er dit keer anders over en besloot met een ruime meerderheid tot een gezamenlijke kandidatenlijst. De interne partijdiscussie was onge- woon fel. 'Wie zaterdag de algemene vergadering in Zwolle bijwoonde, moet soms gedacht hebben dat een coalitie met klein links op de agenda stond,' aldus een journalist.¹¹

De samenwerking van de orthodox-christelijke partijen ging niet verder dan een gezamenlijke kandidatenlijst. Deze werd aangevoerd door SGP'er Leen van der Waal. Hij werkte bij ESSO en had nauwelijks politieke ervaring. Verder stelde elke partij een eigen program op, waarvan de gemeenschappelijke hoofdlijnen in een gezamenlijk manifest werden gebundeld. Daartoe behoorden in de eerste plaats het vasthouden aan de nationale identiteit en de afkeer van Europese eenwording, hetgeen ook duidelijk tot uitdrukking kwam in de wapperende

20

21

22

23

24

25

Nederlandse vlag op het gezamenlijke affiche van SGP, RPF en GPV. [22] Het Verbond had het recht gekregen raamaffiches te maken voor de kandidatuur van Eimert van Middelkoop, derde op de lijst en eerste GPV'er. [23] De drie partijen voerden verder elk ook hun eigen campagne. Daarbij speelde mee dat de SGP geen gebruik wilde maken van de aangeboden zendtijd politieke partijen, omdat dit tegen de principes van de partij inging. De RPF en het GPV wilden wél radio en televisie benutten om hun visie uit te dragen. Tegenstanders van deelname in de SGP plaatsten advertenties in landelijke dagbladen om het Nederlandse volk te waarschuwen tegen het gevaar van de Europese verkiezingen.

Ook de kleine linkse partijen CPN, PSP en PPR vonden elkaar, maar net als aan de rechterzijde ging het niet van harte. Al in het voorjaar van 1983 waren zij met de voorbereidingen begonnen. De CPN riep de PPR en de PSP op om met een gezamenlijke lijst te komen, eventueel met de Evangelische Volkspartij (EVP) erbij. De EVP was in 1982 in de Tweede Kamer gekomen en probeerde de rol te vervullen van het geweten van het CDA. De PPR wenste het kort daarvoor gevormde 'Groen Platform', een bundeling van een aantal groeperingen die de linkse politiek in Nederland 'groener' wilde maken, bij de gesprekken te betrekken en het liefst ook nog de Fryske Nasjonale Partij (FNP), de EVP en D66.¹² D66 had daaraan overigens geen enkele behoefte. Binnen de EVP bestond veel weerstand tegen samenwerking, vooral met de communisten. Na hoogoplopende debatten besloot de partij uiteindelijk maar helemaal af te zien van verkiezingsdeelname. Ondertussen verliepen de onderhandelingen tussen CPN, PPR, PSP en het Groen Platform moeizaam. Over het verkiezingsprogramma werd betrekkelijk snel overeenstemming bereikt, maar over de lijstvolgorde en de naam die de electorale alliantie zou voeren konden de partijen het niet eens worden. Uiteindelijk besloten zij als 'Groen Progressief Akkoord' (GPA) de verkiezingen in te gaan, gevolgd door de afkortingen van CPN, PPR en PSP en GPN (wat stond voor Groene Partij Nederland, die gelieerd was aan het Groen Platform). In zijn gemeenschappelijke programma stelde het GPA zich kritisch op ten aanzien van de Europese integratie. Er werd echter niet langer gepleit voor uittreding uit de EG, zoals de PSP nog wel in haar eigen manifest voorstond.¹³ Enkele PSP-afdelingen riepen in een advertentie in *de Volkskrant* op de Europese verkiezingen – een 'schijnvertoning' – te boycotten. Ook het Tweede Kamerlid Fred van der Spek was hiervan voorstander, en dat terwijl de GPA-lijst werd aangevoerd door zijn vroegere fractiegenoot Bram van der Lek. Het samenwerkingsverband gebruikte een lijstnummeraffiche in de kleuren rood

en groen, waarin de synthese van socialisme en ecologisme tot uitdrukking kwam. [24] Daarnaast beschikte het G P A over een serie van vijf posters over verschillende thema's. [25]

De totstandkoming van het G P A leidde tot een breuk in het Groen Platform. Enkele provinciale groene partijen die er deel van uitmaakten waren net als de E V P niet gediend van samenwerking met de C P N. In december 1983 richtten zij De Groenen op. Om verwarring met het G P A te voorkomen namen zij onder de naam 'Europese Groenen' aan de verkiezingen deel. Op het verkiezingsaffiche stond een fraaie zonnebloem. [26] Veel hoop op een zetel hadden ze niet: 'We beschouwen deze verkiezingen als een testcase. Het is in feite een proefballonnetje dat we oplaten.'¹⁴

De Europese Groenen waren niet de enige nieuwkomer bij de Europese verkiezingen. Ook de nationalistische Centrumpartij had zich ingeschreven. Deze partij was in 1982 in de Tweede Kamer gekomen met een program dat vooral tegen de komst van buitenlanders was gericht. De Centrumpartij wilde bij de Europese verkiezingen opkomen voor de Nederlandse belangen binnen de E G. Lijsttrekker was Alfred Vierling, tweede man binnen de partij achter politiek leider en Tweede Kamerlid Hans Janmaat.

De partij God met Ons – die in 1982 tevergeefs aan de Tweede Kamerverkiezingen had deelgenomen – kende niet echt een programma, maar wenste politiek te voeren op basis van de Bijbelse Tien Geboden. Lijsttrekker Tine Cuypers-Bouwman was orthodox rooms-katholiek, en politiek actief geworden toen zij zag hoe het Roomse leven steeds verder in verval raakte. Met haar partij wilde ze een politiek onderdak bieden 'voor alle kiezers die nog in God geloven en zijn geboden onderhouden'.¹⁵ Het affiche van God met Ons riep niet zozeer op om op deze groepering te stemmen; het was meer een poging om de kiezer te bekeren. [27]

Campagne

De campagne voor de Europese verkiezingen kwam nauwelijks van de grond, ondanks alle partijactiviteit. Terugkijkend viel een journalist 'een nogal algemene matheid' op.¹⁶ Veel partijen klaagden over het ontbreken van belangstelling onder de kiezers en een gebrek aan kennis over Europa. De opkomst bij de partijmanifestaties was vaak bedenkelijk laag; de v v D bijvoorbeeld moest een 'Euromanifestatie' voor het

26

Bidt
en stem
voor
eenheid en vrede;
in Europa

**KIES 14 JUNI
LIJST**

9

GOD MET ONS

WAARSCHUWING!

Dit schreef een van de grote Nazi-misdadigers vóór
zijn terechtstelling op zijn celmuur in Nürnberg:

Probeer het met GOD!

Wij hebben het zonder Hem geprobeerd
en we zijn eraan ten gronde gegaan

Kijk!	Luister!	Inlichtingen:
<p>Nederland I</p> <p>1 juni 18.45-18.55 uur</p> <p>7 juni 20.28-20.38 uur</p> <p>naar</p>	<p>Radio Hilversum II</p> <p>30 mei 18.20-18.30 uur</p> <p>6 juni 08.55-09.05 uur</p>	<p>GOD MET ONS</p> <p>Postbus 74</p> <p>4844 ZH Terheyden (N.Br.)</p> <p>Tel. 01693-3927</p> <p>b.g.g. 045-711246</p>
<p>LIJSTTREKKER Tine Cuypers-Boumans</p>		

27

partijkader wegens het geringe aantal aanmeldingen schrappen. De vvd-campagneleider typeerde de verkiezingen als een 'low interest product', dat desondanks toch met de nodige geestdrift aan de man moest worden gebracht om een lagere opkomst dan in 1979 te voorkomen.¹⁷

De grote partijen kregen in 1984 weer via hun fracties in het Europees Parlement subsidie voor de verkiezingscampagne. Het cda ontving ongeveer 800.000 gulden, de pvda 700.000, de vvd 600.000 en d66 ruim 300.000 gulden. De moeizaam tot stand gekomen lijstverbindingen van de kleine linkse respectievelijk rechtse partijen ontvingen tot hun verontwaardiging geen geld uit de Europese kas.¹⁸

Het was de pvda die de campagne weer in een nationale context trok. De leus 'Stem pvda. Oók voor Europa' gaf helder aan waar voor de sociaal-democraten de nadruk op viel: de oppositiepartij trachtte van meet af aan het beleid van het kabinet-Lubbers tot inzet van de verkiezingen te maken. 'De kiezers in Nederland moeten op 14 juni de rekening van de kortingen op de uitkeringen presenteren aan het kabinet,

het CDA en de VVD,' aldus partijleider Den Uyl.¹⁹ Hij stond zoals eerder vermeld samen met lijsttrekker Dankert op het verkiezingsaffiche. De PvdA-campagneleider zei hierover: 'Dat hebben we gedaan om Den Uyl als het ware te laten zeggen: "Kijk eens kiezer, jullie kennen mij wel, maar dit is Piet. Hij doet Europa. Ik sta achter hem."' ²⁰ In advertenties riep de partij op te stemmen tegen het plaatsen van kruisraketten op Nederlands grondgebied.²¹

Dankert kreeg ervanlangs van de lijsttrekkers van CDA en D66, die verontwaardigd waren dat hij als voorzitter van het Europees Parlement zijn medewerking verleende aan de nationaal getoonzette campagne van zijn partij. De regeringspartijen reageerden aanvankelijk op de PvdA-strategie door het Europese karakter van de verkiezingen te benadrukken. Bovendien had het Europees Parlement geen zeggenschap over de kruisraketten, waardoor het oneigenlijk was dit thema in de campagne te betrekken, aldus Beumer.²² Toch besloten CDA en VVD de handschoen op te nemen. Zij planden de dag vóór de verkiezingen een debat in de Tweede Kamer waar een beslissing zou worden genomen over de plaatsing van kruisraketten. Vanaf het moment dat dit debat werd aangekondigd, leek het in de verkiezingsstrijd alleen nog maar om deze vraag te gaan.²³

De 'nationalisering' van de Europese verkiezingen bleek ook uit de inzet van landelijke politici in de campagne. Zo werd VVD-lijsttrekker Nord bij zijn verkiezingstournee vaak vergezeld door partijleider Ed Nijpels. Ook andere lijsttrekkers verkeerden veelvuldig in het gezelschap van landelijke politici.²⁴ De partijen trachtten hun campagne echter ook een Europees tintje te geven, door zo nu en dan kopstukken van geestverwante buitenlandse partijen voor hun manifestaties uit te nodigen.

Uitslagen

Op donderdag 14 juni vonden de verkiezingen plaats. Was in 1979 nog besloten om de stemmen te tellen nadat in alle Europese lidstaten de verkiezingen waren gehouden, nu werden 's avonds in de stembureaus de stemmen meteen geteld maar de uitslagen geheimgehouden tot zondag 17 juni. Op deze wijze kon de uitkomst van de verkiezingen overal in de EG gelijktijdig op zondagavond bekendgemaakt worden.²⁵

De opkomst betekende een grote tegenvaller. Met 50,9 procent was deze flink lager dan in 1979 (58,1 procent) – en dat terwijl volgens opi-

Tabel 4.
Uitslag Europese verkiezingen 14 juni 1984

	Europese verkiezingen 1979		Europese verkiezingen 1984	
	%	zetels	%	zetels
CDA	35,6	10	30,0	8
PvdA	30,4	9	33,7	9
VVD	16,1	4	18,9	5
D66	9,0	2	2,3	-
CPN/PSP/PPR (GPA)*	5,0	-	5,6	2
SGP/GPV/RPF*	3,3	-	5,2	1
Centrumpartij			2,5	-
Europese Groenen			1,3	-
God met Ons			0,4	-
Lijst Leschot	0,4	-		
totaal	99,8	25	99,9	25
opkomst	58,1%		50,9%	

* Voor 1979 het totaal van de zelfstandig deelnemende partijen (met uitzondering van de RPF, die toen niet aan de verkiezingen meedeed).

Bron: CBS, *Statistiek der verkiezingen 1984. Europees Parlement, 14 juni, Den Haag, 1985.*

niepeilingen ongeveer tweederde zou opkomen. Voorzitter Dankert van het Europarlement had eerder gezegd: 'Als het nu niet lukt, lukt het nooit meer. Zakken we onder de opkomst van 1979, dan valt de druk weg. Het parlement zal dan heus wel blijven bestaan, als een soort schaamlap voor de democratie, maar meer niet.'²⁶ Politici van de grote partijen spraken allen hun teleurstelling uit.

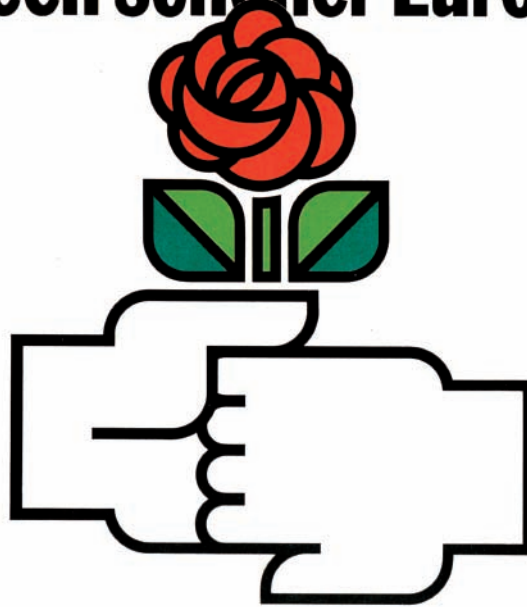
De uitslag van de verkiezingen in Nederland pakte anders uit dan verwacht. In de tijd voor de verkiezingen leek de PvdA af te stevenen op een fikse overwinning, maar zij bleef op het zeteltal van negen steken dat zij ook in 1979 had behaald (zie tabel 4). Door de lijstverbinding met het GPA liepen de sociaal-democraten een tiende (rest)zetel mis.²⁷ De PvdA

werd wel de grootste Nederlandse partij in het Europees Parlement. Het CDA ging van tien naar acht zetels, maar was desondanks content vanwege het feit dat het verlies binnen de perken was gebleven. Lijstaanvoerder Beumer dacht dat dit 'een beloning was voor de op Europese kwesties gerichte campagne'.²⁸ Waarschijnlijk was het sterke optreden van premier Lubbers in het kruisraketten debat in de Tweede Kamer in de nacht voorafgaande aan de Europese verkiezingen hieraan mede debet geweest. De VVD ging er een zetel op vooruit. Deze winst was mede te danken aan de ruim 100.000 voorkeurstemmen die voorzitter Nijpels van de Tweede Kamerfractie – die op de laatste plaats van de kandidatenlijst stond en dus fungeerde als lijstduwer – behaalde. Hij zag toch maar van zijn Europese zetel af, wat hem op het verwijt van 'kiezersbedrog' kwam te staan. De VVD en het CDA trokken uit de uitslag de conclusie dat het kabinetsbeleid moest worden voortgezet – en dat terwijl ze eerder de verkiezingen niet als toets voor hun beleid hadden willen zien.

Voor 1986 verliepen de verkiezingen ronduit slecht: de Democraten raakten hun twee zetels in het Europees Parlement kwijt. De klein-linkse en -rechtse samenwerkingsverbanden betaalden zich uit: het GPA behaalde twee zetels, mede door de lijstverbinding met de PvdA. De combinatie van SGP, RPF en GPV haalde eveneens de kiesdrempel, wat door lijsttrekker Van der Waal 'een bemoedigend signaal' werd genoemd.²⁹ Ten slotte was de Centruumpartij met 2,5 procent van de stemmen sterk uit de bus gekomen – tot de grote schrik van de andere partijen, al won ze daarmee nog geen zetel.

In 1984 was de opkomst in de EG eveneens lager dan vijf jaar eerder. 61 procent van de Europese kiezers bracht een stem uit. Dit keer waren er 434 zetels te verdelen. De socialistische Federatie bleef met 130 zetels de grootste fractie (een toename van 17 zetels). De EVP kwam uit op 110 afgevaardigden. De ELD ging er ten opzichte van de vorige verkiezingen op achteruit; de liberalen zakten naar 31 zetels. De Groenen, die nog niet in het Europees Parlement vertegenwoordigd waren, maakten hun debuut. De negen groene partijen – inclusief het GPA – vormden de zogenoemde 'Regenboog-fractie', die twintig leden telde. Van der Waal sloot zich niet bij een fractie aan en kwam terecht in de groep van de zogeheten 'niet-ingeschrevenen'.³⁰

**'n rechtvaardige
samenleving
in een schoner Europa**

PvdA LIJST 1

3

Opmaat naar de Kamerverkiezingen: de Europese verkiezingen van 15 juni 1989

Na de periode van Eurosclerose leek de Europese eenwording tegen het midden van de jaren tachtig geleidelijk aan uit het slop te raken. In december 1985 besloot de Europese Raad in Luxemburg tot herziening van de Verdragen van Rome, hetgeen leidde tot de in 1987 van kracht wordende Europese Akte. De lidstaten spraken af dat in 1992 de interne markt voor het verkeer van personen, kapitaal, goederen en diensten volledig vrij moest zijn. Naast de economische integratie ging de EG zich ook richten op andere beleidsterreinen, zoals milieu en technologische ontwikkeling. Verder werd overeengekomen dat de Raad van Ministers vaker besluiten met een gekwalificeerde meerderheid kon nemen. Tegelijk werd de al enige tijd bestaande informele samenwerking op het gebied van de buitenlandse politiek meer binnen de institutionele besluitvorming van de EG geïncorporeerd.¹ De wetgevende rol van het Europees Parlement kreeg wat meer om het lijf door de introductie van de 'samenwerkingsprocedure'. Hierdoor konden de Europarlementariërs door de Commissie voorgestelde wetgeving amenderen, echter zonder het laatste woord te krijgen. Vergeleken bij de raadplegingsprocedure was het een behoorlijke stap vooruit. Het Parlement verwierf ook het vetorecht over de toetreding van nieuwe lidstaten. Verder legde de Akte officieel de naam 'Europees Parlement' vast, zoals eerder ook vermeld.²

Al met al werd het communautaire karakter van de EG er sterker op, maar op erg veel geestdrift kon de Europese Akte in Den Haag niet rekenen. Premier Ruud Lubbers sprak zuinigjes van een 'toereikend' akkoord; minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek noemde het eufemistisch 'niet volmaakt'.³ Ook de Tweede Kamer was weinig enthousiast: de VVD beschouwde de Akte als een 'minimumpakket'. De PvdA sprak van 'een stap op de lijdensweg naar de Europese Unie'.⁴ Ondanks de teleurstelling over de matige (supranationale) resultaten ging de Tweede Kamer akkoord met slechts acht stemmen tegen.

Door de Europese Akte en haar gevolgen stond de aanloop naar de Europese verkiezingen van 15 juni 1989 in het teken van 'Europa 1992'. Via spotjes van Postbus 51 ('Europa verandert ook uw wereld'), een speciale editie van de *Staatscourant* en huis-aan-huisbladen informeerde de overheid het Nederlandse publiek over de voltooiing van de vrije markt.⁵ Niet iedereen was gerust over de heilzame werking van de nieuwe fase in de Europese integratie. In de verkiezingscampagne bleek dat een aantal Nederlanders zich zorgen maakte over de open grenzen en zich afvroeg of zij hun baan konden verliezen.

Door het perspectief op de vrije interne markt in 1992 was 'Europa' niet eerder zo concreet geweest als in de aanloop naar deze Europese verkiezingen. Dit had kunnen leiden tot de eerste echte 'Europese' verkiezingscampagne sinds 1979. Met de val van het tweede kabinet-Lubbers, van CDA en VVD, op 2 mei kwam aan die hoop een einde. De liberale Tweede Kamerfractie was het niet eens met het kabinetsvoorstel om het reiskostenforfait af te schaffen. Daarmee werden de verkiezingen voor het Europees Parlement de opmaat naar de vervroegde Tweede Kamerverkiezingen van 6 september, en gingen nationale issues weer een grotere rol spelen.

Partijen en hun lijsttrekkers

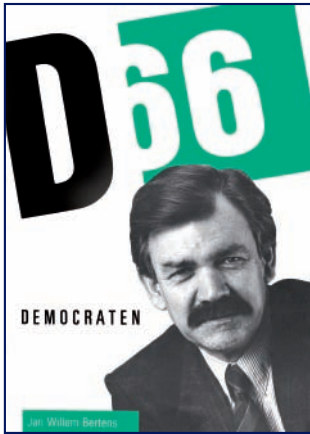
Het tableau de la troupe van 1989 was vrijwel identiek aan dat van 1984. De gevestigde partijen deden alle vanzelfsprekend weer mee, de kleine linkse en rechtse partijen in samenwerkingsverband. Voor D66 was deelname nog niet zo voor de hand liggend. De Democraten hadden immers in 1984 hun twee zetels in het Europees Parlement verloren. De partij besloot echter een poging te wagen. Net als in 1984 leidde de aanwijzing van de nieuwe lijsttrekker tot verdeeldheid. De relatief onbekende diplomaat Jan-Willem Bertens stelde zich kandidaat voor een plaats op de D66-lijst. Terwijl hij binnen de partij nauwelijks actief was geweest, wekte hij de indruk alsof zijn aanwijzing tot eerste man slechts een formaliteit zou zijn.⁶ Bovendien kende hij partijleider Hans van Mierlo goed uit zijn studententijd. Sommige partijleden meenden dat de partijtop Bertens had gearachuteerd en trokken het democratisch gehalte van de procedure in twijfel.⁷ Zij gaven de voorkeur aan 'partij-tijger' Bob van den Bos, voormalig Eerste Kamerlid en vice-partijvoorzitter, maar met minder uitstraling gezegend dan Bertens. Bij de schriftelijke stemming onder de leden kreeg Van den Bos desondanks de

meeste stemmen, Bertens werd tweede. Dit zei evenwel niet alles, want het partijcongres (in Bertens' geboorteplaats Maastricht), dat reglementair de lijsttrekker diende aan te wijzen, koos voor Bertens. De 'rel' rondom zijn verkiezing leverde Bertens veel media-aandacht en daarmee enige bekendheid op: 'Wie is Jean Penders? En, who the hell is Gijs de Vries? Maar Jan Willem Bertens is "die met die snor van 1966 waar wat mee was".'⁸ Misschien dat dit de reden was dat Bertens op het verkiezingsaffiche stond afgebeeld. [28]

De keuze voor de lijsttrekkers van de overige partijen verliep minder tumultueus. De PvdA-lijst werd opnieuw aangevoerd door Piet Dankert. Een deel van de partij gaf de voorkeur aan Hedy d'Ancona, die ook lid was van het Europees Parlement.⁹ De partijraad wees evenwel in maart Dankert aan. De sociaal-democraten stelden een eigen verkiezingsprogramma op. Ook kwam er weer een manifest van de socialistische Federatie. Aan de gemeenschappelijkheid daarvan werd afbreuk gedaan door de vele voorbehouden die een aantal lidpartijen had gemaakt. Op het affiche van de PvdA keerde de bekende roos in de vuist terug. [29]

Bij de VVD was het lijsttrekkerschap vacant doordat Nord had aangegeven niet te willen terugkeren in het Europees Parlement. Hierop werd de relatief onbekende Gijs de Vries, lid van de liberale Europese fractie, verkozen tot lijsttrekker.¹⁰ De VVD zag af van een eigen verkiezingsprogramma; net als bij eerdere verkiezingen voerden de liberalen campagne op basis van het manifest van de ELDR (na de toetreding van een Portugese partij in december 1985 voegde de ELD aan haar benaming de term 'Reformist' toe, waardoor de afkorting 'ELDR' werd). De partij had in de totstandkoming hiervan een groot aandeel gehad, ook al omdat Europarlementariër Florus Wijsenbeek voorzitter van de ELDR-programcommissie was geweest. Gefinancierd door het Europees Parlement bracht de VVD-delegatie in de ELDR-fractie een eigen verkiezingsaffiche uit. [30] Daarnaast maakte de VVD/ELDR-poster uit 1979 zijn retour.¹¹

Het CDA wees Jean Penders, leider van de partijdelegatie in de EVP-fractie in het Europees parlement, aan als lijsttrekker. Hij was in januari 1987 als delegatieleider aangewezen, nadat Bouke Beumer voorzitter van de economisch-monetaire commissie van het Europees Parlement was geworden. Twee jaar later volgde hij Beumer op als lijsttaanvoerder. Het CDA maakte weer gebruik van het programma van de Evangelische Volkspartij (EVP), dat de Nederlandse lidpartij wat van zijn behoudende karakter had weten te ontdoen. Op het affiche stond

28

30

het logo van de EVP, met in een smalle band de kleuren van de nationale vlag om zo aan te geven dat de Nederlandse identiteit binnen de EG niet teloor zou gaan. [31] De christen-democraten legden in hun campagne (met de leus 'samen sterk voor Nederland in Europa') de nadruk op het nationale element, omdat uit onderzoek duidelijk was geworden dat het wegvallen van de binnengrenzen mensen ook onzeker maakte. Het CDA mocht op last van de rechter in de aanloop naar de verkiezingen niet meer gebruikmaken van de afkorting EVP, omdat die eveneens door de Evangelische Volkspartij werd gehanteerd. Deze uitspraak had tot gevolg dat het CDA een groot gedeelte van het campagnemateriaal moest aanpassen, wat een financiële strop van 15.000 à 20.000 gulden betekende.¹² Bij de Europese verkiezingen van 1984 had geen verwarring kunnen ontstaan, doordat de EVP toen niet deelnam. In 1989 had zij

echter op het laatste moment besloten zich aan te sluiten bij het samenwerkingsverband van kleine linkse partijen.

P P R, P S P, C P N en de Groene Partij Nederland, die zich in 1984 maar moeizaam hadden verenigd in het Groen Progressief Akkoord (G P A), besloten ook in 1989 gezamenlijk aan de verkiezingen deel te nemen. De gesprekken waren zoals gebruikelijk weer uiterst stroef verlopen. De partijen wisten dat ze geen andere keuze hadden, en aanvaardden schoorvoetend de resultaten. In de slotfase van de onderhandelingen sloot ook de E V P zich aan. De lijst werd aangevoerd door de progressieve katholieke priester en oud-P P R-voorzitter Herman Verbeek, die halverwege de termijn van vijf jaar plaats moest maken voor de kandidaat van de C P N of de P S P (afhankelijk van het aantal behaalde zetels).¹³ Vooral op aandringen van de P S P, die zich had gestoord aan de term 'groen' in het Groen Progressief Akkoord, werd de naam van de linkse alliantie gewijzigd in 'Regenboog'. In deze benaming kon elke partij de kleur van haar gading vinden. Bovendien kon Regenboog niet worden afgekort, waardoor de naam tussen alle andere afkortingen opviel. Ten slotte paste de aanduiding bij de al bestaande Regenboogfractie in het Europees Parlement, waarin het G P A sinds 1984 zitting had.¹⁴ Regenboog bracht een veelkleurig affiche uit om de nieuwe naam kracht bij te zetten. [32]

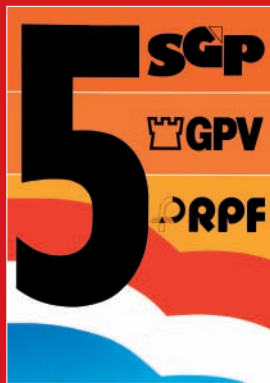
Naast de kleine linkse partijen besloten ook de drie kleine orthodox-christelijke partijen opnieuw de krachten te bundelen. De S G P leverde met Van der Waal weer de lijsttrekker. De algemene vergadering van het G P V ging nota bene zonder verdere discussie akkoord met voortzetting van de samenwerking, die kennelijk goed was bevallen. De R P F stemde ook in, maar de achterban was pijnlijk getroffen door de mededeling dat overeenkomstig de in 1984 gemaakte afspraken de Federatie nu de tweede positie op de lijst aan het G P V moest laten. Dit deed echter geen afbreuk aan de gesprekken, die aangenaam verliepen. 'De sfeer bleek zoals immer goed. Op het S G P-kantoor, waar we vergaderden, hing de vlag uit en de ondertekening [van de samenwerkingsovereenkomst] werd opgeluisterd met koffie en gebak.'¹⁵ De drie partijen hadden elk een afzonderlijk verkiezingsprogramma opgesteld, maar – net als in 1984 – ook een gezamenlijk manifest met de belangrijkste punten. De plek na Van der Waal werd bezet door Van Middelkoop, waarvoor het Verbond weer een voorkeursactie voerde. De poster van het drietal had wederom een zeer nationale uitstraling met een golvende Nederlandse vlag en drie tinten oranje, waarin de namen van de partijen waren afgedrukt. [33]

31

32

33

34

35

Verder deden in 1989 vier partijen mee die niet eerder zitting hadden gehad in het Europees Parlement. Een daarvan had in 1984 tevergeefs meegedaan aan de verkiezingen. God met Ons zette zich dit keer met de jonge lijsttrekker Oscar Hendriks scherp af tegen de 'vrijzinnige' opvattingen van het CDA wat betreft abortus en euthanasie.¹⁶ De groepering wilde in de Europese politiek 'opkomen voor het heil van de mensen en niet voor hun kortstondig voordeel of oppervlakkig schijn-
geluk'.¹⁷ Vanwege haar katholieke karakter meende God met Ons dat zij naast de drie orthodox-protestantse partijen bestaansrecht had; bovendien was zij meer Europees gezind dan dit drietal. Dit is ook zichtbaar op het verkiezingsaffiche, waarop de twaalf sterren van de EG prominent figureren. [34]

Eveneens pro-Europees was het *Initiative for a European Democracy*, het Initiatief voor een Europese Democratie (IDE). Deze nieuwe partij deed in zes lidstaten mee; in Nederland met Rikstus Oosterhuis als lijsttrekker. Een verkiezingsprogramma kende zij niet. IDE was opgericht uit onvrede over het geringe democratische gehalte van de EG en de nationaal georiënteerde verkiezingscampagnes van de meeste partijen. De groepering streefde naar grensoverschrijdende, transnationale partijen en wilde zelf de eerste echte Europese partij worden. Leden konden hun contributie voldoen in ecu's, de Europese munteenheid die toentertijd alleen giraal bestond.¹⁸ De Europese gezindheid van IDE blijkt duidelijk uit het affiche, met de Europese kleuren geel en blauw en de cirkel van de twaalf sterren die de Europese lidstaten symboliseren. [35]

Tegenover dit Euro-enthousiasme van IDE stond de Euro-scepsis van de Socialistische Partij (SP). De interne markt en het wegvallen van de Europese binnengrenzen vormden voor de partij aanleiding om mee te doen aan de verkiezingen. 'Het is aan niemand gevraagd of we dat wel willen en er is maar één groep die er belang bij heeft: het grootkapitaal,' aldus lijsttrekker Remi Poppe.¹⁹ Met als motto 'zeg nee tegen deze EG' en een sober uitgevoerde poster ging de SP de verkiezingen in. [36]

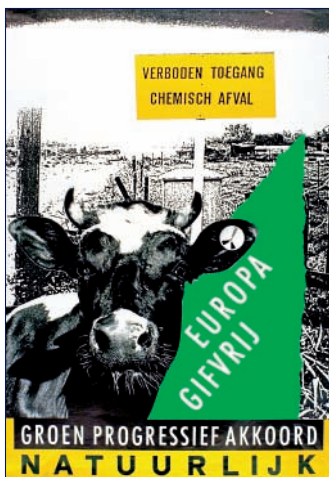
Even negatief over de EG waren de Centrumdemocraten. Deze groepering had zich van de Centrumpartij afgesplitst, die in 1984 zonder resultaat aan de Europese verkiezingen had deelgenomen. De Centrumdemocraten, waarvan partijoprichter Hans Janmaat de lijst aanvoerde, bepleitte het behoud van de eigen nationale identiteit. [37] 'De CD is er tegen dat aan de Nederlandse bevolking vreemde culturen worden opgedrongen. Dat de grenzen in 1992 zonder meer verdwijnen.'²⁰

Campagne

Aanvankelijk waren de partijen optimistisch over de opkomst bij de verkiezingen, vanwege het mogelijk mobiliserende effect van de aanstaande vrije Europese markt in 1992. Enkele lijststaanvoerders veronderstelden dat het in deze campagne meer over Europese onderwerpen zou gaan. Penders wees erop dat er nu geen issues waren die de Haagse politiek zo domineerden als in 1984, toen het eerste kabinet-Lubbers de stationering van kruisraketten overwoog en bezuinigingen wilde doorvoeren.²¹ De overeenstemming over Europa was onder de (potentiële) regeringspartijen groot: zij steunden de invoering van de interne markt en de komst van één munt, en waren voor de verdere uitbreiding van de bevoegdheden van het Europees Parlement. Bij de kleinere partijen lag het net andersom. Vergeleken met de voorgaande verkiezingen was er weinig nieuws onder de zon.

Ook nu weer lieten de landelijke partijleiders zich sterk in de campagne gelden. Gezien de zeer grote onbekendheid van de meeste 'Europese' lijsttrekkers, was dit voor hen een niet geheel onwelkome steun om toch het Nederlandse publiek voor zich te winnen.²² Demissionair premier Lubbers vergezelde Penders, vvd-Tweede Kamerfractievoorzitter Joris Voorhoeve reisde met De Vries mee (soms bijgestaan door de populaire vvd-minister Ed Nijpels), Van Mierlo introduceerde Bertens op de verkiezingsavonden van D66 en pvda-leider Wim Kok ondersteunde Dankert in zijn campagne. De pvda-lijsttrekker had een scheve schaats gereden door de Nederlandse zuivelindustrie ervan te betichten dat zij ten onrechte Europese botersubsidies had opgestreken. Later moest hij zijn beschuldigingen afzwakken, wat zijn geloofwaardigheid niet ten goede kwam.²³

Door de val van het kabinet kregen de Europese verkiezingen toch weer sterk een 'Haagse' dimensie. De pvda, die in 1989 net als in 1984 in de oppositie zat, was weer een van de gangmakers bij deze 'nationalisering'. Op de dag van de verkiezingen plaatsten de sociaal-democraten een paginagrote advertentie in *de Volkskrant* met een foto van partijleider Kok, die de kiezers opriep bij de Europese verkiezingen op de sociaal-democraten te gaan stemmen. 'Voor de pvda betekent dat meteen een aardige steun in de rug op weg naar de Tweede Kamerverkiezingen op 6 september.'²⁴ Ook andere partijen grepen de Europese verkiezingen aan om de kiezer reeds te attenderen op de komende Kamerverkiezingen. Zo plaatste Regenboog advertenties waarin de kiezer werd opgeroepen om op 15 juni voor Regenboog te stemmen 'en op

36

Lijst Janmaat / Centrum Democraten

**NIET
RECHTS**

**NIET
LINKS**

Geef uw stem aan Nederland

Stem 15 juni: Lijst Janmaat / Centrumdemocraten

Ons 10 puntenprogramma

- 1 Invoeren referendum
- 2 Stop Anti-nederlanderbeleid
- 3 Grensbewaking óók na 1992
- 4 Verdubbelen AOW
- 5 Dierenbeschermingswet nu
- 6 Schoner milieu, maar zonder belastingverhoging
- 7 Remigratie minderheden uit ontwikkelingshulp
- 8 Moedwillige aids-besmetting onder strafrecht
- 9 Vergroten Openbare Veiligheid, zwaardere strafmaat
- 10 Stop Vreemdelingenstroom

Telefoon 070 - 46.92.64

VRAAG INLICHTINGEN AAN HET PARTIJSEKRETARIAAT: POSTBUS 84 - 2501 CB DEN HAAG

37

6 september Groen Links'. De kleine linkse partijen hadden vlak daarvoor besloten om bij de Kamerverkiezingen onder die naam met een gezamenlijke lijst en een gemeenschappelijk program te komen.

Al met al was de Europese verkiezingscampagne weinig enerverend. *De Volkskrant* omschreef haar als 'zo ontzaglijk vervelend, zo onnoemelijk saai, zo helemaal niks'.²⁵ Veel geld was er niet beschikbaar voor een uitgebreide campagne, omdat op korte termijn zowel de Tweede Kamerverkiezingen als de gemeenteraadsverkiezingen waren gepland. Het CDA beschikte over 650.000 gulden, de PvdA had 50.000 minder,

en D66 kon een kwart miljoen uitgeven.²⁶ De verkiezingsstrijd werd uiteindelijk tot gesteggel over Haagse thema's en speculaties over welke partijen de nieuwe regering zouden worden. 'Aandacht voor Europese zaken, laat staan voor Europese lijsttrekkers, is er niet. Het draait om Lubbers, Kok, Voorhoeve en Van Mierlo,' aldus een journalist.²⁷ Vanwege die secundaire rol voor de Euro-lijstaanvoerders sprak het *Nieuwsblad van het Noorden* van 'figuranten-verkiezingen'.²⁸

Uitslagen

Het feit dat de Europese verkiezingen in het teken kwamen te staan van de nationale electorale krachtmeting in september, had geen stimulerende uitwerking op de opkomst, zo bleek op 18 juni toen de uitslag bekend werd gemaakt. Slechts 47,5 procent van de kiezers had gestemd. Nog nooit in Nederland was de opkomst voor een verkiezing zo laag geweest. Vooral jongeren hadden het laten afweten. CDA-lijsttrekker Penders, die eerder had verklaard dat het 'psychologisch erg belangrijk' was dat de opkomst boven de 50 procent uit zou komen, was ontgoocheld – en hij was niet de enige.²⁹

De verkiezingsuitslag pakte vooral nadelig uit voor VVD (zie tabel 5). De liberalen verloren twee van de vijf zetels en leken 'gestraft' te worden voor het veroorzaken van de kabinetscrisis. De PvdA ging één zetel achteruit. Partijleider Kok leek nu minder geneigd om de Europese verkiezingen te beschouwen als een serieuze opiniepeiling voor 6 september, zoals hij eerder had gedaan: door de lage opkomst zou een electorale vergelijking volgens hem niet mogelijk zijn. Het CDA deed het met twee zetels winst erg goed. D66 bleef op één zetel steken, terwijl zij in de opiniepeilingen steeds op twee zetels winst had gestaan. 'De peilingen waren vooral gericht op de landelijke politiek,' aldus Bertens, 'een lage opkomst is duidelijk niet gunstig voor ons.'³⁰ D66 had in het Europees Parlement graag samen met geestverwante groeperingen een eigen fractie willen vormen. Toen dat er niet in zat, sloot Bertens zich op persoonlijke titel bij de ELDR-fractie aan, waarvan de VVD ook lid was – hetgeen voor D66 reden was om zelf als partij niet formeel toe te treden.³¹ Regenboog behield haar beide zetels. In 1984 had het GPA de tweede zetel verworven dankzij een lijstverbinding met de PvdA, nu werd die op eigen kracht binnengehaald (de PvdA had niet weer de lijsten willen verbinden, omdat zij daardoor in 1984 was gedupeerd). SP, GPV en RPF kwamen weer op één zetel uit; een 'bevredigend resultaat',

Tabel 5.
Uitslag Europese verkiezingen 15 juni 1989

	Europese verkiezingen 1984		Europese verkiezingen 1989	
	%	zetels	%	zetels
CDA	30,0	8	34,6	10
PvdA	33,7	9	30,7	8
VVD	18,9	5	13,6	3
D66	2,3	-	6,0	1
CPN/PSP/PPR				
(GPA) Regenboog	5,6	2	7,0	2
SGP/GPV/RPF	5,2	1	5,9	1
Centrumpartij – CD	2,5	-	0,8	-
Europese Groenen	1,3	-	-	-
God met Ons	0,4	-	0,4	-
SP			0,7	-
IDE			0,4	-
totaal	99,9	25	100,1	25
opkomst	50,9%		47,5%	

Bron: CBS, *Statistiek der verkiezingen 1989. Europees Parlement, 15 juni, Voorburg/Heerlen, 1989.*

aldus lijsttrekker Van der Waal, die na de verkiezingen tot de groep van de fractieloze ‘niet-ingeschrevenen’ bleef behoren.³² De vier nieuwkomers bleven met lege handen staan.

Ook binnen de EG zette de dalende lijn in de opkomst zich voort. Het Europees gemiddelde zakte naar 58,5 procent. Er waren nu 518 zetels te verdelen. Het aantal socialistische afgevaardigden steeg wederom, van 130 naar 180 zetels. De socialisten bleven daarmee de grootste fractie. De EVP kwam uit op 121 zetels, elf meer dan in 1984. De ELD behaalde 49 zetels.

4

Verkiezingsmoetheid: de Europese verkiezingen van 9 juni 1994

In de jaren negentig raakte de Europese integratie in een stroomversnelling. Na de val van de Berlijnse muur in 1989 en de ondergang van het communisme startte Brussel de onderhandelingen met de staten in Midden- en Oost-Europa over toetreding. Naast de uitbreiding werd de Europese samenwerking ook verder geïntensiveerd. 'Den Haag' was van deze verbreding en verdieping een groot voorstander. Hoe federalistisch de Nederlandse regering (sinds 1989 gevormd door CDA en PvdA) was bleek op 30 september 1991, toen premier Ruud Lubbers als voorzitter van de Europese Raad voorstellen deed om te komen tot een Europese Politieke Unie waarin betrekkelijk grote bevoegdheden waren toegekend aan de Europese organen, inclusief het Europees Parlement. De ambitieuze blauwdruk kwam grotendeels uit de koker van PvdA'er Piet Dankert, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken, belast met Europese samenwerking. Vrijwel alle andere lidstaten waren van dit ontwerp niet gediend, zodat de deconfiture als 'zwarte maandag' de geschiedenis in zou gaan. Lubbers mocht dan op Europees niveau zijn hand hebben overspeeld, in Den Haag kon hij op de warme steun van de coalitiepartijen rekenen – en zelfs die van de beide oppositiepartijen D66 en de VVD.¹

In de pro-Europese Haagse harmonie begon echter enige verandering te komen door toedoen van VVD-leider Frits Bolkestein. Hij kritiseerde openlijk het streven van zijn partij naar 'een Europese Unie op federale grondslag', en de daarbij horende overdracht van soevereiniteit van de lidstaten naar Brussel. Volgens hem was er geen sprake van een Europese identiteit waarop dat politieke project kon rusten.² Verdere soevereiniteitsoverdracht zou tot een kloof leiden tussen de burgers en de politieke elite. Bolkestein pleitte ervoor dat Nederland sterker zou opkomen voor zijn nationaal belang.³ Dit punt werd overgenomen door zijn partijgenoot Gerrit Zalm, die zich als minister van Financiën begon te verzetten tegen het feit dat Den Haag als nettobetalder van de

Europese Unie een steeds groter wordende financiële bijdrage moest leveren.⁴

Bolkestein gromde wel, maar beet niet door. Met inbegrip van de vvd gingen alle grote partijen akkoord met de ratificatie van het Verdrag van Maastricht in 1992. Deze overeenkomst leidde tot de komst van de 'Europese Unie', zoals de EG vanaf 1993 ging heten, waarin de andere gemeenschappen werden ondergebracht.⁵ Integratie bleef niet langer beperkt tot het economische domein, maar had nu ook plaats in de politieke arena. Enerzijds regelde het Verdrag de totstandkoming van een Economische en Monetaire Unie (EMU) en de komst van de euro, anderzijds werd het Europese burgerschap erkend en de noodzaak van 'Europese politieke partijen'.⁶ Het Europees Parlement kreeg meer wetgevende macht. Op een aantal beleidsterreinen kwam het op gelijke voet te verkeren met de Raad van Ministers (de zogeheten medebeslisingsprocedure of 'codecisie'), waardoor Europese wetgeving een gezamenlijke aangelegenheid werd.⁷

De verstevigde positie van het Europees Parlement zou aanleiding kunnen zijn voor kiezers om hun stem in groteren getale uit te brengen. Dit gebeurde uiteindelijk nauwelijks, wat door waarnemers mede werd toegeschreven aan het feit dat de Nederlandse kiezer voor de derde keer in drie maanden tijd naar de stembus werd genood. Na de verkiezingen voor de gemeenteraden in maart en voor de Tweede Kamer in mei, was het in juni de beurt aan het Europees Parlement. Tegen die tijd was de fut er wel wat uit, niet alleen bij de kiezers, maar ook bij de partijen en hun kaderleden, die er al twee zware campagnes op hadden zitten.

Door deze verkiezingsvolgorde viel de Europese verkiezingscampagne bovendien samen met de kabinetsformatie. De beide regeringspartijen CDA en PvdA hadden bij de Kamerverkiezingen fors verloren; D66 en vvd daarentegen waren er flink op vooruitgegaan. Voor het eerst sinds 1918 werd een kabinet gevormd zonder dat de christendemocraten daarbij betrokken waren. De totstandkoming van deze zogeheten 'paarse' coalitie trok veel media-aandacht, die ten koste ging van de belangstelling voor de Europese verkiezingen. Tegelijkertijd was men in de PvdA en de vvd toch wel wat bezorgd dat een deel van de achterban via de stembus haar afkeer kenbaar zou maken van de formatiebesprekingen (beide partijen hadden elkaar decennialang uitgesloten van regeringsdeelname). Hierdoor kwamen de Europese verkiezingen toch weer in het teken van de landelijke politiek te staan – in ieder geval voor een deel. Doordat D66, PvdA en vvd zich concen-

38

39

treeden op het te vormen kabinet, kreeg het CDA de ruimte om zich na de dramatisch verlopen verkiezingen van mei weer wat te profileren.

Bij de verkiezingen van 1994 was het zeteltal vanwege de eenwording van Duitsland verhoogd tot 567 (zie tabel 2). Nederland kreeg 31 zetels toebedeeld, een toename van zes zetels. Hierdoor werd de kiesdrempel verlaagd van vier naar 3,2 procent. Vooral klein-links en klein-rechts hoopten hiervan te profiteren.

Partijen en hun lijsttrekkers

Ruim voor hun electorale ehec bij de Tweede Kamerverkiezingen in mei 1994 hadden het CDA en de PvdA elk een minister uit het derde kabinet-Lubbers als lijsttrekker aangewezen. De christen-democraten verkozen Hanja Maij-Weggen, minister van Verkeer en Waterstaat. Zij had van 1979 tot 1989 zitting gehad in het Europees Parlement en werd door de kandidatencommissie als opvolger van Jean Penders uitverkoren. Toen dit nieuws uitlekte trok de enige tegenkandidaat, partijvoorzitter Wim van Velzen, zich terug. Het partijcongres wees Maij-Weggen in januari 1994 definitief aan. Haar landelijke bekendheid zal

hebben meegespeeld bij de beslissing om haar prominent op het verkiezingsaffiche af te beelden. Ook het EVP-logo ontbrak niet. [38] Het CDA maakte nu bovendien weer gebruik van het EVP-programma.

Voor de Europese verkiezingen van 1994 kwamen in de PvdA dezelfde hoofdrolspelers naar voren als in 1989, namelijk Dankert en Hedy d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Na hun verkiezing hadden zij het Europees Parlement al snel weer verlaten om toe te treden tot het derde kabinet-Lubbers, nu wilden ze beiden weer naar Europa. De rollen waren inmiddels echter omgedraaid: d'Ancona ging dit keer de lijst aanvoeren. De PvdA zag haar bekendheid als een belangrijke troef in de verkiezingsstrijd. Op het partijaffiche stond niet haar beeltenis, maar wel haar handtekening. [39] De Federatie waarvan de PvdA lid was had zich in 1992 omgedoopt tot Partij van de Europese Sociaal-democraten (PES). Het manifest van de PES werd naast het eigen verkiezingsprogramma gebruikt.

Anders dan CDA en PvdA behielden zowel de VVD als D66 hun lijsttrekkers uit 1989. Gijs de Vries voerde de lijst van de VVD weer aan. Als volbloed 'Europeaan' had hij het niet altijd makkelijk met partijleider Bolkestein, die heel wat sceptischer tegenover de Europese integratie stond en bijvoorbeeld kritiek had op de toetreding van nieuwe lidstaten. In het door de VVD 'van harte' onderschreven ELDR-programma werd de uitbreiding van de Europese Unie evenwel verwelkomd.⁸ Van een speciaal verkiezingsaffiche werd afgezien: de VVD had haar standaardposter 'gerestyled' en die zou bij de verschillende verkiezingen in de jaren negentig worden gebruikt⁹. [40]

De aanwijzing door D66 van lijsttrekker Jan-Willem Bertens verliep opnieuw rumoerig. Niet alleen hij, maar ook Laurens Jan Brinkhorst wilde de lijst aanvoeren. Bij de leden was Brinkhorst populairder; zij plaatsten hem op nummer één. Het partijcongres – dat zoals al eerder vermeld reglementair de eerste kandidaat aanwees – corrigeerde de voorkeur van de leden weer: net als in 1989 werd Bertens alsnog tot lijsttrekker verkozen. Brinkhorst moest genoegen nemen met een tweede plaats. Het verkiezingsaffiche van de Democraten toont een blauwe achtergrond waarop de sterren van het Europese logo langzaam kleur krijgen – ongetwijfeld symbolisch bedoeld voor de zich in de breedte en diepte ontwikkelende Europese Unie. 'De analogie is een mooi idee, maar komt bij de meeste mensen niet over,' aldus de politicoloog Menno van der Land.¹⁰ Van de leuze die erop staat, 'dit is het moment', had de partij zich bij de zeer succesvolle Kamerverkiezingen een maand eerder eveneens bediend. [41]

40

SGP GPV RPF

L.van der Waal

5

42

Brussel. Gezeik?

GROENLINKS HARD NODIG IN EUROPA. **11**

43

HERMAN VERBEEK

8

DE GROENEN
IN EUROPA

44

45

46

Van de uitbreiding van het zetelstal van het Europees Parlement met een kwart hoopten met name de klein-linkse en klein-rechtse lijst-combinaties te profiteren. Voor de *SGP*, het *GPV* en de *RPF* zag het er aanvankelijk somber uit. In 1984 en 1989 waren zij vrij gemakkelijk tot overeenstemming gekomen over een gemeenschappelijke lijst, maar dit keer liepen de onderhandelingen vast doordat het *RPF*-bestuur een vrouwelijke kandidaat voor een (onverkiesbare) plaats had voorgedragen. De *SGP* had hiertegen onoverkomelijke bezwaren; kort daarvoor had de partij formeel uitgesproken dat op Bijbelse gronden vrouwen geen politieke functies in de politiek toekwamen. Uit arrenmoede besloten de partijen om dan maar niet meer gezamenlijk aan de verkiezingen deel te nemen. Zover kwam het echter niet, omdat de *RPF*-kandidate zich 'uit persoonlijke geestelijke overtuiging' terugtrok.¹¹ Na deze stap volgde snel een overeenstemming. Met Leendert van der Waal

(voor de derde keer) als lijststaanvoerder nam het drietal weer samen aan de verkiezingen deel. Ook inhoudelijk waren ze het geheel met elkaar eens: 'gelet op de grote mate van politieke overeenstemming is gekozen voor een gezamenlijk manifest'.¹² De partijen hadden afgezien van een eigen, uitgebreider program. [42]

De CPN, PSP, PPR en EVP waren bij deze verkiezingen geschiedenis geworden; de partijen waren in 1990 in GroenLinks opgegaan en hadden zich vervolgens opgeheven. De nieuwe partijformatie was in juni 1993 betrokken bij de oprichting van de Europese Federatie van Groene Partijen (EFGP).¹³ Bij de Europese verkiezingen kwam GroenLinks met hetzelfde programma op de proppen als bij de Tweede Kamerverkiezingen. De partij stelde zich hierin positiever op tegen de Europese Unie. Met haar opvallende affiche, waarop het Brusselse Manneken Pis stond afgebeeld, verzette de partij zich tegen de afkeer van Europa die in delen van haar achterban nog leefde: GroenLinks was 'hard nodig in Europa'. [43] De lijst van GroenLinks werd aangevoerd door zittend Europarlementariër Nel van Dijk, die daarmee de positie van Herman Verbeek innam. Tussen de lijsttrekker van 1989 en GroenLinks was het tot een breuk gekomen. Hoewel met Verbeek was afgesproken dat hij halverwege de zittingstermijn zijn zetel zou afstaan aan een opvolger, maakte hij geen plaats: hij meende dat hij als specialist op het gebied van het Europese landbouwbeleid moeilijk te vervangen was. Het congres van GroenLinks zette hem in 1991 uit haar Eurodelegatie. Verbeek bleef als onafhankelijke lid van de Europese Groene Fractie. Hij trad later toe tot De Groenen en werd in 1994 Europees lijsttrekker van deze partij. [44] Verbeek werd publiekelijk gesteund door een keur van grootheden, zoals oud-Eurocommissaris Sicco Mansholt.

Om de verwarring compleet te maken deed naast GroenLinks en De Groenen ook de lijst-de Groen mee aan de verkiezingen. Lijsttrekker was de bierbrouwer en CDA-lid Jan de Groen, die zich wenste in te zetten voor de belangen van het midden- en kleinbedrijf. Hij wilde alles Europees aanpakken, van het asielbeleid tot aan de misdaadbestrijding. De Groen was niet de enige éénmanspartij die een poging deed een zetel te bemachtigen. De Brit Nigel Franks, die zich door de invoering van nieuwe regelgeving als Brits EU-burger in Nederland verkiesbaar kon stellen, voerde de lijst met de benaming 'Een Betere Toekomst...' aan. Hij wilde het Europees Parlement daadkrachtiger en efficiënter maken – hetgeen onder meer minder vergaderen betekende. [45] Dat Franks slechts gebrekkig Nederlands sprak, was volgens hem geen probleem: 'Dan herkennen ze me tenminste op de radio.'¹⁴

Naast deze twee gelegenheidspartijtjes deden ook weer enkele oude bekenden mee, die eerder nooit de Europese kiesdrempel hadden gehaald. De Centrumdemocraten werden dit keer gesteund door andere rechts-nationalistische clubjes als de Centruumpartij '86, het Nederlands Blok en het Democratisch Alternatief. Zij hoopten dat er door de rijen te sluiten een zetel in zou zitten. Bij dit akkoord was bemiddeld door Filip de Winter, de leider van het Vlaams Blok.¹⁵ De lijst van de Centrumdemocraten werd aangevoerd door Wil Schuurman, de partner van partijleider Hans Janmaat.

Eerste man van de lijst van de SP, die weinig op had met de Europese Unie, was partijsecretaris Tiny Kox. Hij had de uiterst geslaagde campagne voor de Kamerverkiezingen in mei geleid, die de SP haar eerste parlamentszetels hadden opgeleverd. Met de leus 'stem tegen, stem SP' had de partij zich sterk afgezet tegen het Haagse establishment, wat nog eens aangezet werd door het gekozen partijsymbool: een rode tomaat. Ook bij de Europese verkiezingen afficheerde de SP zich als protestpartij: dit keer spatte de tomaat uiteen tegen het Europese logo. [46]

Campagne

Na de campagne voor de gemeenteraden in maart en voor de Tweede Kamer in mei, was er niet veel aandacht meer voor de verkiezingen voor het Europees Parlement. De deelname van landelijke politici als Maij-Weggen en d'Ancona veranderde daar weinig aan. Het CDA greep de verkiezingen aan om te proberen zijn door de zware klappen bij de Kamerverkiezingen geschonden imago – mede door het succesvolle optreden van de ouderenpartijen – weer wat op te vijzelen. Dat haar electorale plaaggeesten niet aan de Europese verkiezingen deelnamen, kwam daarbij goed uit. De christen-democraten startten als eersten de campagne. Lijsttrekker Maij-Weggen ging met een speciale 'ouderenboodschap' op pad; zij bepleitte bijvoorbeeld een seniorenkaart voor ouderen om met de trein door de Europese Unie te reizen.¹⁶ In de CDA-campagne was een belangrijke rol weggelegd voor vertrekkend premier Lubbers, die zich beschikbaar had gesteld voor het voorzitterschap van de Europese Commissie. Frankrijk en Duitsland leken echter de voorkeur te geven aan de Vlaamse premier Jean-Luc DeHaene. Hierdoor begon de vraag of Lubbers inderdaad voorzitter zou worden de campagne steeds meer te overheersen.¹⁷

Een paar weken na het CDA volgden de andere grote partijen. De PvdA koos Vaals als symbolisch beginpunt van een campagne waaraan ook de *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* (SPD) en de Socialistische Partij uit Vlaanderen meededen. In de campagne van de VVD trokken De Vries en Bolkestein gebroederlijk op, ondanks hun behoorlijke meningsverschillen over Europa. De VVD rekende op een verdubbeling van haar zeteltal, maar was bang dat de formatie van het paarse kabinet roet in het eten zou gooien: de liberale kiezers zouden hierover wel eens anders kunnen denken. Lijsttrekker De Vries betreurde het centraal stellen van de coalitievorming: ‘Het is jammer als de campagne uitloopt op speculaties over coalitievorming. De campagne moet gaan over de positie van Nederland in Europa, en niet over het Haagse ganzenbord.’¹⁸

Uitslagen

Hoewel sommige peilingen voorafgaand aan de verkiezingen op 9 juni 1994 gouden bergen hadden beloofd, viel de opkomst ook nu weer bijzonder tegen.¹⁹ Met slechts 35,7 procent beleefde Nederland een dramatisch electoraal dieptepunt. Landelijke kranten berichtten over de situatie in stembureaus, waar de leden zich uit pure verveling bezighielden met tafeltennissen, kroketten eten en het knopen van wandkleden.²⁰ ‘De thuisblijvers hebben gewonnen. Zij vormen een ruime meerderheid van het electoraat,’ aldus *NRC Handelsblad*.²¹ De Europese politici konden er echter de lol niet van inzien en reageerden teleurgesteld. VVD’er De Vries sprak over ‘een droeve dag voor de parlementaire democratie’, en PvdA-kandidaat Dankert stelde dat ‘deze opkomst niet voldoende was om het Europees Parlement te legitimeren’.²²

Bij de lage opkomst zullen de geringe politieke verschillen tussen de grote partijen hebben meegespeeld, en ook een zekere verkiezingsmoetheid. Drie verkiezingen in drie maanden was misschien wat te veel van het goede. Bovendien werden de Tweede Kamerverkiezingen dit keer vóór de Europese verkiezingen gehouden en niet erná, wat de opkomst wellicht nog enigszins ten goede zou zijn gekomen – nu was het mosterd na de maaltijd. Daarbij kwam dat de campagne uitermate saai was geweest. *NRC Handelsblad* schreef over het ontbreken van thema’s, strijdpunten en aansprekende aanvoeders, en kon ‘een langge-rekte geuw’ maar moeilijk onderdrukken. De krant meende dat ‘deze

Tabel 6.
Uitslag Europese verkiezingen 9 juni 1994

	Europese verkiezingen 1989		Europese verkiezingen 1994	
	%	zetels	%	zetels
CDA	34,6	10	30,8	10
PvdA	30,7	8	22,9	8
VVD	13,6	3	17,9	6
D66	6,0	1	11,7	4
Regenboog/GroenLinks	7,0	2	3,7	1
SGP/GPV/RPF	5,9	1	7,8	2
Centrumdemocraten	0,8	-	1,0	-
SP	0,7	-	1,3	-
De Groenen			2,4	-
Een Betere Toekomst...			0,3	-
Lijst de Groen			0,2	-
God met Ons	0,4	-		
IDE	0,4	-		
totaal	100,1	25	100,0	31
opkomst	47,5%		35,7%	

Bron: CBS, *Statistiek der verkiezingen 1994. Europees Parlement, 9 juni, Voorburg/Heerlen, 1994.*

verkiezingen zelfs als een electoraal vuurtje-stoken in het partijlandschap geen betekenis heeft dit keer. Immers, de eigenlijke verkiezingen zijn net achter de rug en een opwindende formatie is in Den Haag in volle gang.⁷²³

De trend bij de landelijke verkiezingen leek zich bij de Europese verkiezingen te hebben voortgezet. Net als in mei bij de Kamerverkiezingen waren de grote winnaars de vvd en d66, die beide drie zetels

wonnen (zie tabel 6). De Europarlementariërs van D66 zouden weer toetreden tot de ELDR-fractie; D66 werd kort daarop ook als partij lid. VVD-aanvoerder De Vries werd gekozen tot fractievoorzitter van de ELDR. CDA en PVDA leden verlies. De twee grootste partijen behielden hetzelfde aantal zetels als in 1989, maar dit werd meer veroorzaakt door het toegenomen Nederlandse zeteltal dan door een groter aantal kiezers. Vergeleken bij de Kamerverkiezingen van mei gingen de christen-democraten er procentueel (maar niet in stemmental) op vooruit, hetgeen Maij-Weggen toch als 'morele steun' opvatte.²⁴ De relatief goede score van het CDA was echter vooral tot stand gekomen door het feit dat de christen-democratische aanhang in de regel trouwer de gang naar de stembus maakt dan die van andere partijen. PVDA-voorzitter Felix Rottenberg vatte de vooruitgang van het CDA en teruggang van zijn partij dan ook geenszins op als een afwijzing van 'Paars': 'Onzin, dit was geen referendum over de kabinetsformatie. Een heleboel mensen zijn niet naar de stembus gegaan, omdat ze gewoon niet wisten waarvoor ze moesten gaan stemmen.'²⁵

De kleine christelijke partijen boekten een zetel winst en konden voor het eerst twee afgevaardigden naar het Europees Parlement sturen. De RPF viel buiten de boot, wat ongetwijfeld even slikken voor haar zal zijn geweest omdat zij bij de Tweede Kamerverkiezingen juist van de kleinste ineens de grootste van het drietal was geworden. GroenLinks kon niet profiteren van de verlaagde kiesdrempel en verloor zelfs een zetel. Dit werd ongetwijfeld mede veroorzaakt doordat een groot aantal kiezers op de door Verbeek aangevoerde lijst van De Groenen stemde, die desondanks geen zetel behaalde. Ook de overige partijen behaalden onvoldoende stemmen om gekozen te worden in het Europees Parlement. Vooral de resultaten van de Centrumdemocraten vielen na de succesvolle Tweede Kamerverkiezingen waar zij drie zetels behaalden, nogal tegen.

De gemiddelde opkomst in de Europese Unie bedroeg dit keer 56,8 procent; wederom lager dan de voorgaande verkiezingen. De verkiezingsstrijd ging nu om 567 zetels. De PES sleepte er daarvan 198 in de wacht. De EVP kwam samen met de Europese Democraten (ED), een groep van conservatieve partijen, uit op 157 zetels. De ELDR behaalde 43 zetels, de 'groene' EFGP kwam uit op 23 zetels. De beide afgevaardigden van SGP/GPV/RPF sloten zich aan bij de nieuw gevormde groepering 'Europa van Nationale Staten'. Deze fractie, die in totaal uit 19 zetels bestond, had als gemeenschappelijk kenmerk de afwijzing van het Verdrag van Maastricht.²⁶

europa
schoon
en
eerlijk

GROENLINKS 10 juni Europese verkiezingen

5

De ‘zakkenvullers’: de Europese verkiezingen van 10 juni 1999

Dat de opkomst bij de Europese verkiezingen in 1994 was gedaald tot ongeveer een derde van de kiezers, temperde niet echt het Europese elan bij de grote partijen. In 1997 stemden zij alle in met het Verdrag van Amsterdam (zie tabel 1), dat onder meer de weg vrijmaakte voor de uitbreiding van de Europese Unie met een aantal Midden- en Oost-Europese landen en Cyprus. Het Verdrag scherpste ook de medebeslisingsprocedure aan en breidde haar werkzaamheid over veel meer terreinen uit.¹ CDA, PvdA, VVD en D66 waren bovendien voorstander van een ‘Europese grondwet’, die de lappendeken aan Europese verdragen moest vervangen en de rechten van de Europese burger zou vastleggen (het Europees Parlement had hiervoor eerder al een ontwerp opgesteld.² Zelfs GroenLinks ging daarin mee. Deze partij had nog wel tegen het Verdrag van Amsterdam gestemd, maar was daarna positiever over de Europese Unie gaan denken.

Terwijl de grotere partijen onverdroten verder gingen op de ingeslagen weg van de Europese integratie, begon een deel van de Nederlandse burgers anders over de heilzame kanten daarvan te denken. Aan het begin van de jaren negentig had bijna negentig procent het lidmaatschap van de Europese Unie een goede zaak gevonden. In 1999 was dat iets meer dan zeventig procent – nog altijd een royale meerderheid, maar tegelijkertijd een forse afname.³ Op deze teruggang kunnen de schandalen van invloed zijn geweest die zich in die tijd in de organen van de Europese Unie voordeden. Zo was de Franse Euro-commissaris Édith Cresson in opspraak geraakt omdat zij gunsten aan een bevriende tandarts zou hebben verleend. De zaak was aan het rollen gebracht door een Nederlandse ambtenaar bij de Europese Commissie, Paul van Buitenen. Vanwege Cressons gedrag, maar ook vanwege klachten over financieel wanbeheer, dreigde het Europees Parlement de Europese Commissie naar huis te sturen. In januari 1999 steunde bijna de helft een motie van wantrouwen tegen de Commissie – minder dan de vereiste tweederde meerderheid. Toen die er in

maart wel leek te komen, stapte de door de Luxemburger Jacques Santer voorgezeten Commissie zelf maar op.⁴

Dit wapenfeit zou het beeld van het Europees Parlement ten goede kunnen zijn gekomen, wanneer het zelf een zuiver blazoen had gehad. Dat was echter niet het geval: de media berichtten over de geldsmijterij bij de bouw van het nieuwe parlamentsgebouw, over frauderende Europarlementariërs die presentiegelden zouden opstrijken voor vergaderingen waar ze niet of maar even waren geweest, en over hun riantie pensioenvoorzieningen.⁵ De onthullingen betroffen ook Nederlandse Europarlementariërs; een aantal van hen zouden eveneens ten onrechte presentiegelden hebben getoucheerd. vvd'er Jessica Larive werd in verlegenheid gebracht toen kranten meldden dat zij ten onrechte reiskosten had gedeclareerd. Op advies van haar partij zou zij afgezien hebben van een nieuwe kandidatuur. De pvda werd beticht van 'vriendjespolitiek' en oneigenlijk gebruik van Europese gelden. De sociaal-democratische Eurodelegatie zou in 1994 via de Anne Vondeling Stichting een half miljoen gulden in de verkiezingskas van de partij hebben gestort, terwijl men zou hebben geweten dat deze Europese 'informatiegelden' niet aan campagnevoering besteed mochten worden. De pvda gaf later toe dat de Stichting inderdaad gelden had doorgesluisd. Ook zouden opdrachten voor grafische ontwerpen vaak aan de zoon van Europarlementariër Hedy d'Ancona zijn gegend.⁶

Veel van de onthullingen kwamen voor rekening van de journalist Joep Dohmen, die zijn boek *Europese idealisten. Een chronique scandaleuse van het Europees Parlement* een paar weken voor de verkiezingsdag publiceerde. Alle lijsttrekkers distantieerden zich van het hierin geschetste beeld van 'graaiers', en stemden in met een gedragscode inzake salaris, pensioen en onkostenvergoedingen die door een accountant gecontroleerd zouden worden. Voor een deel van het publiek hadden zij echter de schijn tegen. vvd-aanvoerder Jan-Kees Wiebenga zei vlak voor de verkiezingen dat hij een tiental ongeldig gemaakte opkomstkaarten had ontvangen met als tekst "Ik stem niet op zakkenvullers". Dat heb ik nog nooit meegemaakt'.⁷

Partijen en hun lijsttrekkers

In bijna alle in het Europees Parlement vertegenwoordigde Nederlandse partijen vond in 1999 een wisseling van de wacht plaats: de lijsttrekkers van 1994 maakten plaats voor een nieuwe aanvoerder. De

enige uitzondering op dit algehele changement vormde het CDA: Hanja Maij-Weggen werd voor de tweede keer tot lijsttrekker gekroond. Net als in 1994 was zij op het affiche afgebeeld. De christen-democratische verknochtheid met Europa kwam hierop duidelijk naar voren in het blauwe hart met de Europese sterren. [47] In de aanloop naar de verkiezingen kwam Maij-Weggen in aanvaring met partijleider Jaap de Hoop Scheffer, nadat de CDA-Europarlementariërs als enige Nederlandse delegatie in het Europees Parlement tegen een voorstel hadden gestemd die de salarissen en onkostenvergoedingen van de Europarlementariërs moest beteugelen. De Hoop Scheffer was bang voor electorale schade, maar volgens Maij-Weggen kon zij het 'de CDA-kiezers wel uitleggen': de tegenstem was volgens haar niet op inhoudelijke, maar uitsluitend op formele bezwaren gebaseerd.⁸ Opvallend was dat het EVP-logo dit keer voor het eerst op de verkiezingsposter ontbrak. Het CDA voelde zich wat minder op zijn gemak binnen de EVP, nadat de Eurofractie in 1998 had besloten de leden van de door de Italiaanse mediamagnaat Silvio Berlusconi geleide partij Forza Italia toe te laten. De CDA-delegatie had tegen de toetreding gestemd. 'De EVP's christelijke karakter moet in stand blijven,' aldus Maij-Weggen.⁹ Dit weerhield het CDA er niet van om weer de verkiezingen in te gaan met het manifest van de EVP.

De overige Nederlandse partijen in het Europees Parlement moesten op zoek gaan naar een andere lijsttrekker. Hedy d'Ancona had besloten zich uit de actieve politiek terug te trekken. 'Ik heb er afscheid van genomen. Ik heb voor andere dingen gekozen. Tijd voor de liefde. Ik ben gaan schrijven,' zei ze achteraf.¹⁰ De PvdA wees Max van den Berg, directeur van de ontwikkelingsorganisatie Novib en partijvoorzitter in de periode 1979 tot 1986, als haar opvolger aan. Ook Piet Dankert stelde zich niet meer herkiesbaar. De ras-Europeaan kwam voor zijn vertrek nog in botsing met partijleider en premier Wim Kok, toen die de Nederlandse financiële bijdrage aan de Europese Unie ter discussie stelde. Dankert reageerde daarop fel: 'Je maakt iets los dat kan leiden tot scepsis over Europa.'¹¹ In maart stelde het congres van de PES het manifest vast dat voor alle aangesloten partijen als verkiezingsprogramma voor de Europese verkiezingen diende. Het Tweede Kamerlid Frans Timmermans vond het ontwerp-manifest 'slappe hap', andere PvdA'ers lieten zich gunstiger uit.¹² De PvdA had dit keer geen eigen programma. Wel was er een document opgesteld 'waaraan onze leden van het EP tegen de achtergrond van het PES-manifest extra aandacht moeten geven'¹³. De sociaal-democraten voerden campagne onder de leus 'sterk en sociaal', die ook op haar affiche stond. [48] Met deze slogan had zij

48

47

49

51

52

53

54

bij de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1998 een klinkend resultaat behaald.

De kandidatenlijst van de vvd werd aangevoerd door Jan-Kees Wiebenga, oud-lid van de Tweede Kamer en sinds 1994 lid van het Europees Parlement. Hij was delegatieleider Gijs de Vries opgevolgd toen die voorzitter werd van de ELDR-fractie (in augustus 1998 zou hij staatssecretaris worden in het tweede kabinet-Kok). De vvd voerde tamelijk onopvallend campagne. De liberalen gebruikten weer hetzelfde affiche als bij de vorige Europese en Kamerverkiezingen, wat uit het oogpunt van kostenbesparing en wat betreft het vestigen van een eenduidig beeldmerk wel efficiënt, maar tegelijkertijd ook gewoon saai was.¹⁴ De vvd ging de campagne weer in met het program van de ELDR. Daarnaast beschikte zij over een tienpuntenplan 'om zich duidelijker te onderscheiden van de overige partijen'¹⁵ – waarmee zonder twijfel met name d66 werd bedoeld, die immers na de verkiezingen van 1994 lid was geworden van de ELDR.

Een vergelijkbare profileringsdrift had d66: de partij onderschreef het ELDR-program, maar zette in een apart 'Europees manifest' haar eigen accenten om niet op één hoop met de vvd te kunnen worden gegooid. Door het terugtreden van Jan-Willem Bertens moesten ook de Democraten een nieuwe lijsttrekker aanwijzen. Bob van den Bos waagde opnieuw een kans, maar zijn kandidaatstelling zou voor hem even teleurstellend verlopen als in 1989, toen hij het tegen Bertens had afgelegd. De leden wezen Van den Bos (die in de tussentijd lid was geweest van de Eerste en Tweede Kamer) in de poststemming weliswaar als eerste aan (net als destijds), maar volgens de reglementen diende het partijcongres de lijsttrekker te kiezen. Van den Bos verloor ook deze slag; ditmaal van Lousewies van der Laan, woordvoerder van de christen-democratische Eurocommissaris Hans van den Broek. Net als de andere vrouwelijke lijsttrekker (Maij-Weggen) sierde zij het verkiezingsaffiche. [49]

GroenLinks had in juli 1998 Nel van Dijk uit het Europees Parlement zien vertrekken. Ze was opgevolgd door de uit de PSP afkomstige Joost Lagendijk, die campagneleider van GroenLinks was geweest bij de zeer succesvol verlopen Tweede Kamerverkiezingen van 1998. Zonder veel problemen werd hij lijsttrekker. In het verkiezingsprogram koos GroenLinks duidelijk voor een verdergaande integratie in de Unie, waarbij het Europees Parlement én het Europese Hof van Justitie meer bevoegdheden zouden moeten krijgen. Nadat het partijcongres in februari 1999 het programma had vastgesteld, meldde het ledenblad dat de

euroscopsis in GroenLinks voorbij was: ‘GroenLinks heeft de EU in haar armen gesloten.’¹⁶ Het verkiezingsaffiche leek de zonniger kijk van GroenLinks op Europa tot uitdrukking te brengen. [50]

In 1997, het jaar waarin hij zijn koperen jubileum als Europarlementariër vierde, legde Leen van der Waal zijn functie neer. Daarmee kwam het lijsttrekkerschap van het electorale samenwerkingsverband van SGP, GPV en RPF vacant. Het overleg van deze partijen over een gemeenschappelijke kandidatenlijst liep echter niet soepel, omdat zowel het GPV als de RPF een vrouw op hun advies-kandidatenlijst hadden staan. Met ‘pijn en moeite’ legde de SGP zich hierbij neer; het was ‘voor het eerst in het tachtigjarig SGP-bestaan [dat er] een landelijke lijst uitkomt waarop vrouwen staan’.¹⁷ De staatkundig-gereformeerden waren tegenstanders van een actieve rol van vrouwen in de politiek, maar hadden een paar jaar eerder besloten in bijzondere gevallen vrouwen op gemeenschappelijke kandidatenlijsten toe te staan, mits op een onverkiesbare plaats. Wanneer een van de vrouwelijke GPV- of RPF-kandidaten zou toetreden tot het Europees Parlement, dan zou de SGP subiet het samenwerkingsverband opzeggen. Zo waren de partijen er toch weer uitgekomen; broederlijk stonden ze op het affiche vermeld. [51] Van der Waal was na zijn vertrek opgevolgd door zijn collega-Europarlementariër Hans Blokland van het GPV, die vanwege zijn ervaring ook lijsttrekker werd. Omdat de combinatie in 1994 bij haar twee zetels een stemmenoverschot had geboekt, was er goede hoop op een derde zetel. Voorwaarde was wel dat zeker de staatkundig-gereformeerde kiezers – van wie er veel thuis bleven – dit keer dan in groten getale naar de stembus moesten gaan. Die hoop leek te vervliegen toen vlak voor de verkiezingen in een advertentie in het *Reformatorisch Dagblad* zestien predikanten opriepen niet te gaan stemmen: ‘Werk niet mee aan de moderne torenbouw van Babel!’¹⁸

Naast deze partijen die al in het Europees Parlement zaten, deden nog vijf andere partijen aan de Europese verkiezingen mee. Voor de SP was het de derde deelname, met ditmaal als lijstaanvoerder Erik Meijer, die eerder lid was geweest van de PSP en GroenLinks. In 1997 had de partij al onder de leus ‘Euro-nee’ campagne gevoerd tegen de invoering van de euro in 2002.¹⁹ Affiches met dreigende luchten waartegen de euro als ondraaglijke last, guillotine en hakbijl was afgebeeld, lieten weinig aan de verbeelding over. [52, 53, 54] In 1999 voerde de SP de verkiezingscampagne onder de leus ‘Schoon genoeg van Europa? Stem tegen, stem SP’. Hiermee poogde zij in te spelen op de geur van fraude en vriendjespolitiek die de Europese Commissie en het Europees Parle-

ment omgaf. In het hele land werden schuursponzen verspreid, die de campagneboodschap symboliseerden; het affiche sloot nauw aan bij deze opzet. [55]

De Centrumdemocraten waagden weer een kans, dit keer onder de naam ‘Conservatieve Democraten’. Bij de Tweede Kamerverkiezingen was de partij van drie op nul zetels teruggevallen. Vanwege de gerechtelijke veroordelingen die de Centrumdemocraten in het verleden ten deel waren gevallen, dacht partijleider Hans Janmaat dat het beter was

‘een nieuwe organisatie die nog onbesmet is naar voren te schuiven’.²⁰ Met de nieuwe naam Conservatieve Democraten, afgekort CD, bleef Janmaat dicht in de buurt van de oude CD. Ook programmatisch lag de nieuwe partij geheel in het verlengde van de Centrumdemocraten: de Nederlandse identiteit diende onverkort gehandhaafd te blijven.

Veel minder ver ging het Europees Verkiezers Platform Nederland (EVPN), maar ook deze groepering stond gereserveerd tegenover verdergaande Europese integratie. Het Platform was een los samenwerkingsverband van de pro-autopartij Nederland Mobiel, de ouderenpartijen Algemeen Ouderenverbond (AOV) en Unie 55+, Surinaamse en Nederlands-Indische groeperingen en onafhankelijken. Lijsttrekker van het Platform was Jim Janssen van Raay, die jarenlang namens het CDA lid was geweest van het Europees Parlement. In 1996 was hij na een conflict met zijn partij uit de CDA-delegatie en EVP-fractie gezet. Samen met de tweede kandidaat, René Hamelers, stond hij nu op de poster. [56]

Het belangrijkste programmapunt van de Lijst-Sala, opgericht door de Amsterdamse ondernemer en dichter Luc Sala, was ‘respect voor de burger’, zoals ook op zijn verkiezingsaffiche stond. [57] Volgens Sala diende de (Europese) overheid meer te luisteren naar de burgers, en die meer bij het bestuur te betrekken. Sala zag zichzelf als ‘een Tijn Uilenspiegel die de burger en de politiek een spiegel voorhoudt’.²¹

Naast deze gematigd-kritisch tot zeer afwijzend ten opzichte van de Europese Unie staande partijen was er één nieuwkomer die onvervroren Europees gezind was: de Europese Partij. [58] Zij was opgericht door een groep jongeren die de Europese integratie meer vaart wilde geven, en daarbij vooral gefocust waren op democratisering. Evenals IDE in 1989 wilde zij een ‘échte Europese partij zijn’.²²

Campagne

Ondanks de speldenprikken van vvd-leider Frits Bolkestein en de scherpe oppositie van de SP was de communis opinio in de Nederlandse politiek ten aanzien van Europa in de tweede helft van de jaren negentig nauwelijks veranderd; eigenlijk was die na de definitieve ‘beking’ van GroenLinks alleen maar breder geworden. In de verkiezingscampagne van 1999 ging het dan ook amper over de verschillende visies van de partijen op de Europese samenwerking – ook al omdat er feitelijk nauwelijks verschillen waren. De vlam wilde alleen

nog wel eens in de pan slaan wanneer kandidaten van de vvd en d66 met elkaar in debat gingen, die zich zoals bekend beide op het ELDR-program baseerden.

In de media werd het campagnenieuws overvleugeld door de spraakmakende conclusies van een parlementaire enquêtecommissie die onderzoek had gedaan naar de Bijlmerramp – het neerstorten van een Israëliisch vrachtvliegtuig in de Bijlmer te Amsterdam in 1992. Het Kamerdebat hierover had een week voor de verkiezingen plaats. Nog meer media-aandacht ging uit naar de crisis waarin het tweede kabinet-Kok (bestaande uit pvdA, vvd en d66) kwam te verkeren, toen in de nacht van 18 op 19 mei oud-vvd-leider Hans Wiegel in de Eerste Kamer tegen de invoering van het correctief referendum stemde. d66 besloot op te stappen, waarna premier Kok bij de koningin het ontslag van zijn kabinet aanbood. De scherven konden echter weer worden gelijmd, zodat het kabinet een paar dagen voor de Europese verkiezingen zijn ontslagaanvraag weer introk. Door de kabinetscrisis was de aandacht voor de Europese verkiezingen minimaal geweest, zo gaf ook Ferry Mingelen van het televisieprogramma ‘Den Haag Vandaag’ ruitertlijk toe: ‘We zijn met al die crises Den Haag niet uit geweest.’²³

Voor zover er in de door de nationale politiek gedomineerde campagne Europese thema’s aan bod kwamen, waren dat niet de meest verheffende: het ging dan om de malversaties binnen de Europese instellingen. De campagne trok over het algemeen weinig belangstelling; de lijsttrekkers stonden voor halflege zalen. Zij kregen vooral vragen over de misstanden in Brussel en Straatsburg en moesten strijden tegen hun imago als zakkenvullers. ‘Europa leeft niet, de campagnes slaan dood,’ zo constateerde lijsttrekker Lagendijk van GroenLinks mismoedig.²⁴ De kandidatuur van de als vvd-leider teruggetreden Bolkestein voor de Europese Commissie zorgde nog voor enige commotie. Behalve de vvd hadden de lijsttrekkers hierin weinig vertrouwen, gezien de sceptische uitspraken die de liberale partijleider in het verleden over Europese integratie had gedaan.

Uitslagen

De opkomst bij de Europese verkiezingen lag met 30,0 procent nog onder het dieptepunt van 1994. In de zuidelijke provincies Brabant en Limburg was het percentage nog lager. Vanzelfsprekend spraken de politici hun teleurstelling en bezorgdheid uit over de geringe bereidheid van

Tabel 7.
Uitslag Europese verkiezingen 10 juni 1999

	Europese verkiezingen 1994		Europese verkiezingen 1999	
	%	zetels	%	zetels
CDA	30,8	10	26,9	9
PvdA	22,9	8	20,1	6
VVD	17,9	6	19,7	6
D66	11,7	4	5,8	2
GroenLinks	3,7	1	11,8	4
SGP/GPV/RPF	7,8	2	8,7	3
SP	1,3	-	5,0	1
Conservatieve Democraten*	1,0	-	0,5	-
De Europese partij			0,7	-
Europees Verkiezers				
Platform Nederland			0,4	-
Lijst Sala			0,3	-
De Groenen	2,4	-		
Een Beter Toekomst	0,3	-		
Lijst de Groen	0,2	-		
totaal	100,0	31	99,9	31
opkomst	35,7 %		30,0 %	

* De Conservatieve Democraten namen in 1994 aan de verkiezing deel onder de naam Centrum-democraten.

Bron: CBS, *Statistiek der verkiezingen 1999. Europees Parlement, 9 juni, Voorburg/Heerlen*, 2000.

de Nederlandse kiezer om voor Europa naar de stembus te gaan. pvdA-lijsttrekker Van den Berg merkte op dat de kiezers 'een zware dreun' hadden uitgedeeld, vvd'er Wiebenga beschouwde de lage opkomst als 'een afrekening van de kiezer met de negatieve beeldvorming over Europa'.²⁵

Het patroon in de uitslag was dat de meeste partijen in en om het midden verloren, en dat de partijen op de flanken wonnen. De PvdA moest twee van haar acht zetels prijsgeven (zie tabel 7). 'Dit is gewoon een knap nare uitslag,' aldus Van den Berg.²⁶ D66 behaalde twee zetels, twee minder dan in 1994. De VVD boekte lichte winst ten opzichte van 1994, maar bleef op zes zetels staan. Zij was de enige van de drie 'paarse' regeringspartijen die er ten opzichte van 1994 wat op vooruitging. Het CDA, de grootste oppositiepartij, profiteerde hier niet van: de christen-democraten gingen van tien zetels terug naar negen. Ondanks dit verlies bleven zij de grootste Nederlandse delegatie in het Europees Parlement. Maij-Weggen was tevreden, ook al omdat haar partij de PvdA en de VVD ver achter zich had gelaten. Ze meende dat de verkiezingen 'een gevoelige klap voor de Paarse coalitie als geheel' betekenden, alhoewel de lage opkomst de nationale betekenis moeilijk te duiden maakte.²⁷

De partijen ter linker- en rechterzijde gingen vooruit. SGP, GPV en RPF kwamen op drie zetels uit – 'om stil van te worden', schreef het ledenblad van de SGP.²⁸ Ook GroenLinks won flink; het aantal zetels steeg van één naar vier. Volgens de kersverse Europarlementariër Alexander de Roo was dit niet alleen te danken aan het 'Rosenmöller-effect' (mede dankzij partijleider Paul Rosenmöller had GroenLinks bij de Tweede Kamerverkiezingen in 1998 het zeteltal meer dan verdubbeld), maar ook aan het verzet van zijn partij 'tegen fraude, gesjoemel en vriendsjespolitiek' in het Europees Parlement.²⁹ De SP verwierf één zetel; 'De entree in Europa is een feit,' zo luidde de tevreden reactie.³⁰ De overige partijen behaalden geen zetel.

De opkomst binnen de Europese Unie was nu ook onder de helft gezakt; 49,8 procent van de kiesgerechtigden had een stem uitgebracht. Er waren 626 zetels te verdelen. De PES moest genoeg nemen met 180 zetels. Sinds 1979 was ze de grootste fractie geweest, maar nu moest ze deze koppositie afstaan aan het christen-democratisch-conservatieve samenwerkingsverband EVP-ED, die 223 zetels had verworven. De ELDR kwam uit op 50 zetels, de EFGP volgde met 48 zetels. De SP sloot zich aan bij de fractie Europees Unitair Links/Noords Groen Links (EUL/NGL) (42 zetels). De Europarlementariërs van de SGP-GPV-RPF-combinatie traden toe tot de fractie Europa van Democratieën in Verscheidenheid. Deze groep telde 16 zetels.

**STUUR EEN WAAKHOND
NAAR BRUSSEL: STEM SP!**

6

‘Europese’ verkiezingen. De Europese verkiezingen van 10 juni 2004

‘Europa leeft’ – zo luidde de reactie van minister-president Jan Peter Balkenende (CDA) op de avond van 10 juni 2004, toen de voorlopige uitslag van de Europese verkiezingen (op basis van opiniepeilingen) bekend was geworden.¹ De opkomst van ruim 39 procent zou volgens hem getuigen van een groeiende belangstelling van de Nederlandse kiezers voor Europa. Vergeleken met 1999 lag die opkomst inderdaad veel hoger: toen ging immers nog geen dertig procent van de kiezer naar de stembus, na het Verenigd Koninkrijk het laagste opkomstpercentage in de Europese Unie. Met een speciale publiciteitscampagne had de Nederlandse regering er dit keer alles aan gedaan om de opkomst te verhogen.

Ook in de media werd geconstateerd dat ‘Europa’ invloed had gehad op het stemgedrag van de kiezer. ‘Nederland stemt Europees,’ zo meende het dagblad *Trouw* in zijn commentaar op de uitslag.² De hogere opkomst betekende echter niet automatisch een grotere mate van identificatie met het project van de Europese integratie. Zo’n twintig procent van de stemmen werd uitgebracht op partijen die sceptisch stonden tegenover van Brussel – hetzij in praktische zin (dat wil zeggen wat betreft bepaalde aspecten van de Europese Unie), hetzij in principeel opzicht (wat inhield dat de huidige Europese Unie in haar geheel werd afgewezen).³

Dit betrekkelijk hoge percentage van sceptische en kritische kiezers was niet gering, gezien het feit dat een paar jaar eerder, in 2001, de gehele Tweede Kamer met uitzondering van de SP instemde met het Verdrag van Nice (zie tabel 1). ‘Samenwerking is prima, maar tegen federalisme zeggen wij “nee”,’ aldus SP-leider Jan Marijnissen.⁴ Dat naast de traditionele voorstanders ook GroenLinks akkoord ging, kon inmiddels verwacht worden. Minder voor de hand lag de instemming van de orthodox-christelijke partijen – zij het niet zoals GroenLinks uit volle overtuiging. De ChristenUnie (de partijformatie waarin het GPV en de RPF sinds januari 2000 nauw samenwerkten en in 2003 geheel zouden opgegaan) accepteerde het verdrag omdat het niet met soevereiniteits-

overdracht gepaard ging, en wel de toegejuichte uitbreiding van de Unie met een aantal Midden- en Oost-Europese staten mogelijk maakte. De partij maakte duidelijk dat haar fiat niet de aanvaarding van de gegroeide staatkundige en politieke status quo van de Europese integratie inhield: ‘Wij komen niet terug op eerder ingenomen standpunten.’⁵ De SG P ging nolens volens akkoord, vanwege de verwachtingen die na de val van de Berlijnse Muur waren geschapen in de voormalige Oost-bloklanden. Zowel de ChristenUnie als de SG P wezen echter nadrukkelijk uitbreiding van de supranationale besluitvorming binnen de Europese Unie af en wilden niet verder gaan dan een Unie van zelfstandige Europese staten.

Al met al was de opstelling van de Tweede Kamer in november 2001 en de keuze van de kiezer in juni 2004 niet geheel in balans. In breder perspectief bezien leek er in deze jaren sprake te zijn van kortsluiting tussen de Haagse politiek en ten minste een deel van de samenleving. In de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 beschuldigde outsider Pim Fortuyn de gevestigde partijen ervan dat zij het contact met de maatschappij hadden verloren. De ‘regenteske’ politieke elite zou elkaar de functies in het openbaar bestuur toespelen en weinig behoefte hebben de kiezers naar hun mening te vragen. De populistische strategie van Fortuyn droeg bij aan het eclatante verkiezingssucces van zijn partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF). Met maar liefst 26 zetels kwam deze in de Kamer, hetgeen er inderdaad op leek te wijzen dat een grote groep kiezers zich vervreemd voelde van het politieke bestel. Fortuyn zelf maakte het niet meer mee, tien dagen voor de verkiezingen werd hij vermoord.

In de Europese verkiezingen draaide het dit keer in sterke mate om een Europees thema: het ‘ontwerpverdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa’. Dit document was in juli 2003 gepresenteerd door de zogeheten Europese Conventie, bestaande uit onder anderen vertegenwoordigers van de regeringen en parlementen uit de (kandidaat-)lidstaten. De ‘ontwerpgrondwet’ had als doel de Europese Unie na de op handen zijnde toetreding van een behoorlijk aantal nieuwe lidstaten beter te laten functioneren. In het concept waren onder meer de grondrechten van de burgers vastgelegd. Het roulerende voorzitterschap van de Europese Raad zou worden ingeruild voor een permanente voorzitter, en zowel het Europese Parlement als de nationale volksvertegenwoordigingen kreeg meer invloed. De Tweede Kamer had besloten over deze plannen een raadplegend referendum te houden (zie het volgende hoofdstuk). Verwacht werd dat de volksraadpleging tegelijk met

59

60

de Europese verkiezingen kon worden gehouden, maar dat bleek niet haalbaar: de regeringsleiders bereikten pas na de verkiezingen overeenstemming over de definitieve tekst.

De ontwerpgrondwet speelde niettemin een rol in de Europese verkiezingen. Het thema bood de malcontenten een nieuwe mogelijkheid hun ongenoegen kenbaar te maken. De bedenkingen van Fortuyn bij de Europese integratie boden daarvoor goede aanknopingspunten, zoals alleen al blijkt uit de titel van zijn in 1997 verschenen boek *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*. Niet alleen Nederland, ook Europa moest worden ‘teruggave aan de burger’. Met als angstbeeld een bureaucratische Europese ‘superstaat’ die de natiestaat – het ‘leefbare verband’ met zijn eigen zingevende identiteit – uitholde, wilde Fortuyn niet verder gaan dan een unie van soevereine staten die vooral samenwerkten op economisch terrein.⁶ Het zwaartepunt moest liggen bij de aangesloten

landen en hun parlementen. Het politiek machteloze en niet in de bevolking gewortelde Europees Parlement kon worden 'gemist als kiespijn'.⁷

Het optreden van Fortuyn en het electorale succes van de LPF bleek een aantal partijen niet onberoerd te hebben gelaten.⁸ Sommigen pasten bij de Europese verkiezingen hun standpunten aan, of legden meer nadruk op handhaving van de Nederlandse identiteit dan zij eerder hadden gedaan.

Partijen en hun lijsttrekkers

De veranderende stemming had op D66 geen vat: de partij bleef in de Nederlandse politiek de kampioen van de Europese integratie en was dan ook een warm pleitbezorger van de Europese grondwet. Met de groeiende eurosceptis had D66 niets op: 'Boe roepen is makkelijk', liet het verkiezingsaffiche weten. [59] De partij kreeg een nieuw gezicht, omdat Lousewies van der Laan in 2003 de overstap naar de Tweede Kamer had gemaakt. Bob van den Bos was haar als delegatieleider opgevolgd, en stelde zich (voor de derde keer) kandidaat voor het lijsttrekkerschap. Opnieuw redde hij het niet; nu werd hij tot verrassing van velen afgetroefd door Sophie in 't Veld.⁹ [60]

Net als D66 benadrukte ook de PvdA dat de Europese samenwerking Nederland economisch veel voordeel had opgeleverd. Na het zware verlies bij de Kamerverkiezingen in 2002 werden de bakens echter wat verzet.¹⁰ 'Het schone ideaal van een Europese Federatie heeft te veel als een molensteen om de nek van de PvdA gehangen,' aldus de partijcommissie die de nederlaag analyseerde. Zij vond verder dat 'eurosceptis als productieve debat-inbreng moet worden omhelsd'.¹¹ Het verkiezingsprogramma, dat een nadere aanvulling was van het PES-manifest, omarmde niet alleen de grondwet maar liet daar in één adem op volgen: 'Tegelijk weten we dat de Europese Unie zich niet met alles kan en moet bemoeien.'¹² De aanwijzing van de lijsttrekker in de PvdA was een spannende zaak. Max van den Berg, die zich weer kandidaat had gesteld, werd uitgedaagd door oud-minister van Verkeer en Waterstaat Tineke Netelenbos. In plaats van de partijraad of het partijcongres, zoals vroeger, wezen de partijleden de lijsttrekker voortaan direct aan. Met ruim zeventig procent van stemmen kwam Van den Berg als winnaar uit de bus; Netelenbos werd derde. De campagneslogan 'sterk en sociaal in Europa' van de PvdA kwam uit de oude doos: zij was sinds

61

63

62

64

65

66

68

1998 al diverse malen bij verkiezingen gebruikt. Wat betreft de vormgeving was het affiche een kopie van de poster voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2003 met Wouter Bos. Op het Europese affiche stond partijleider Bos vlak achter lijststaanvoerder Van den Berg. [61]

Het CDA was eveneens voorstander van een sterk en federaal Europa, maar leek meer oog te hebben gekregen voor het behoud van de Nederlands identiteit, getuige zijn verkiezingsleus: 'voor een eigen plek in Europa'. Het CDA wilde 'ervoor waken dat we in het grote Europa ons eigen Nederlandse gezicht verliezen'.¹³ Vanuit deze gedachte is wellicht ook gekozen voor oranje als kleur van het decor waartegen de beeltenis van lijststrekker Camiel Eurlings prijkt. [62] Hij nam de plaats in van Maij-Weggen, die in 2003 Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant was geworden. De uit de provincie Limburg afkomstige Eurlings werd in het CDA als een politiek talent beschouwd; hij was in 2003 met bijna 70.000 voorkeurstemmen in de Tweede Kamer gekozen. Het CDA presenteerde naast het EVP-programma een eigen manifest.

GroenLinks vond de ontwerpgrondwet op een aantal punten 'teleurstellend voorzichtig', maar beschouwde deze toch als 'een historische stap voorwaarts (...), een belangrijke stap vooruit. Het is de moeite waard om deze Grondwet te verdedigen'. Zonder terughoudendheid

schreef de partij in haar programma: 'Als de Europese Grondwet de eindstreep haalt, zijn we straks niet alleen burgers van het Koninkrijk der Nederlanden, maar ook van de Republiek Europa.'¹⁴ Het was de bedoeling dat Joost Lagendijk deze boodschap opnieuw zou uitdragen. Nadat de kandidatencommissie hem weer officieel had voorgedragen, leek een hernieuwd lijsttrekkerschap voor hem in kannen en kruiken. Het partijcongres dat de lijst moest vaststellen wilde echter 'iets te kiezen' hebben. Kathelijne Buitenweg, beleidsmedewerkster van de Tweede Kamerfractie, bond daarop de strijd met Lagendijk aan. Met een kleine meerderheid wezen de congresgangers haar voor de eerste plaats aan: zij zou een 'frissere' en meer strijdbare indruk hebben gemaakt dan Lagendijk, die nu de tweede positie kreeg toebedeeld. [63] Met de andere groene partijen uit de Europese Unie voerde GroenLinks een gezamenlijke verkiezingscampagne onder leiding van de bekende Duits-Franse groene politicus Daniel Cohn-Bendit. Naast het eigen verkiezingsprogramma kende Groen Links ook een kort verkiezingsmanifest dat door de EFGRP was opgesteld. De Federatie zou overigens in 2004 worden omgevormd tot de Europese Groene Partij (EGP).

De vvd stond vroeger in het 'federalistische' kamp schouder aan schouder met cda, pvda en d66, maar met het aantreden van Frits Bolkestein als partijleider veranderde dit. Het partijstandpunt over de Europese integratie was kritischer geworden – en daarin kwam geen verandering nadat Bolkestein in 1999 Eurocommissaris was geworden. Voormalig Europarlementariër Gijs de Vries, die de Nederlandse regering vertegenwoordigde in de Conventie die de Europese grondwet ontwierp, betreurde de groeiende scepsis van zijn partij tegenover Europa. De vvd zou de Europese samenwerking te veel reduceren tot economie en markt, en 'in het kielzog van Fortuyn' de Europese Unie als probleem gaan zien in plaats van als oplossing voor problemen.¹⁵ De toegenomen liberale reserves kwamen tot uitdrukking in de campagneleus 'Voor Europa. Maar er zijn wel grenzen'. [64] Met die grenzen werd zowel verwezen naar de uitbreiding van de Unie in geografisch opzicht als naar de bevoegdheden van Brussel. De vvd verklaarde zich vóór verbeterde en versterkte Europese samenwerking, 'maar schroomt niet te zeggen dat het beter kan'.¹⁶ De partij gaf bovendien aan liever géén grondwet te willen 'dan een slechte'.¹⁷ Voor het eerst konden de leden van de vvd nu rechtstreeks de lijsttrekker aanwijzen. Hun keuze viel op de zittende Europarlementariër Jules Maaten. Toen Jan-Kees Wiebenga in 2001 lid van de Raad van State was geworden, had Maaten zijn plaats als delegatieleider ingenomen. [65]

**Dit Europa...
best
riskant**

Wie zwijgt, stemt toe

70

**Dit Europa...
best
gevaarlijk**

Foto: <http://www.defence.nl>

Wie zwijgt, stemt toe

europa.sp.nl

69

**Dit Europa...
best
inhalig**

Wie zwijgt, stemt toe

71

**Dit Europa...
best
prijzig**

Wie zwijgt, stemt toe

72

**Dit Europa...
best
ondemocratisch**

Wie zwijgt, stemt toe

73

Toetreding Turkije?

Is u iets gevraagd?

Stem 10 juni op

LPF

LIJST At your service! **LIJST**
PIM FORTUYN **13**

www.isuietsgevraagd.nl

75

Uitbreiding met 10 lidstaten

Is u iets gevraagd?

Stem 10 juni op

LPF

LIJST At your service! **LIJST**
PIM FORTUYN **13**

www.isuietsgevraagd.nl

76

Invoeren Europese grondwet

Is u iets gevraagd?

Stem 10 juni op

LPF

LIJST At your service! **LIJST**
PIM FORTUYN **13**

www.isuietsgevraagd.nl

77

Invoeren van de euro

Is u iets gevraagd?

Stem 10 juni op

LPF

LIJST At your service! **LIJST**
PIM FORTUYN **13**

www.isuietsgevraagd.nl

74

Door de veranderde koers in de vvd wat betreft Europa was de afstand van deze partij met d66 groter geworden. Lijsttrekker In't Veld van de Democraten meende dat de vvd in de binnenlandse politiek 'een bijna anti-Europees geluid [liet] horen'.¹⁸ Desalniettemin werkten de beide ELDR-leden nauw samen: in september 2003 organiseerden zij getweeën in Amsterdam het jaarlijkse congres van de ELDR, waar het Europese verkiezingsprogramma – dat was ontworpen door een commissie onder voorzitterschap van vvd'er Hans van Baalen – werd vastgesteld (alhoewel d66 daarnaast ook een eigen program had en de vvd een 'tienpuntenplan'). Ook gingen ze een lijstverbinding aan. Beide partijen zouden echter wel ieder een eigen campagne voeren.

Van de in het Europees Parlement zitting hebbende partijen waren er twee die een verenigd Europa afwezen. De combinatie van sgp en ChristenUnie had de voortschrijdende integratie in bepaalde mate en met de nodige kritiek aanvaard: deze partijen '[erkenden] de voordelen en kansen van Europese integratie'. Tegelijkertijd bleven zij zich kanten tegen vormen van Europese samenwerking die de nationale zelfstandigheid en culturele identiteit van Nederland in het gedrang brachten.¹⁹ 'Het gaat ons niet om Europese staatsvorming, maar om een Unie waarvan de lidstaten de politieke kernen blijven,' aldus hun gezamenlijke verkiezingsprogram.²⁰ De kandidaatstelling binnen de ChristenUnie verliep verrassend. De selectiecommissie streefde naar verjonging en vernieuwing en zette de zittende Europarlementariërs Hans Blokland en Rijk van Dam op een onverkiesbare plaats. Het Uniebestuur hechte echter meer aan ervaring, wat er uiteindelijk toe leidde dat Blokland lijsttrekker werd van de gemeenschappelijke lijst, namelijk samen met de sgp. [66] Binnen de sgp roerde zich opnieuw de stroming die principiële bezwaren had tegen deelname aan de Europese verkiezingen. Net als in 1999 riep een aantal predikanten in een advertentie op om niet te gaan stemmen.²¹

Naast de ChristenUnie-sgp weerde ook de sp zich tegen de Europese Unie. De partij verzette zich tegen de totstandkoming van een 'neoliberale Europese superstaat', waarin het grote kapitaal heerste, en was tegen de verdere overdracht van nationale bevoegdheden van Den Haag naar Brussel. De nationale parlementen (én het Europees Parlement) moesten daarentegen meer macht krijgen. De sp voerde campagne onder de leus 'Stuur een waakhond naar Brussel', waarmee de partij poogde in te spelen op het onbehagen dat onder de kiezers bestond ten aanzien van de Europese Unie. [67] Een reeks posters met negatieve aspecten van de Europese integratie hadden hetzelfde doel. [68, 69,

70, 71, 72, 73] Als lijsttrekker kwam opnieuw Erik Meijer naar voren. Partijleden die een plaats op de kandidatenlijst ambieerden, dienden onder meer een ‘strijdbaar socialist’ te zijn.²²

Verder deden maar liefst acht nieuwe partijen aan de Europese verkiezingen mee, die het hele spectrum van een categorische anti- tot een uitgesproken pro-Europese opstelling bestreken. Met uitzondering van de Partij voor het Noorden waren zij alle – om soms uiteenlopende redenen – tegen de Europese grondwet gekant.

De in de Tweede Kamer zitting hebbende LPF liet net als de SP een principieel afwijzend geluid horen, zij het vanuit meer nationalistisch perspectief. De partij ontleende haar visie grotendeels aan de opvattingen van zijn oprichter Fortuyn, die zoalsal vermeld van mening was dat de Europese integratie vooral een project was van de politieke en economische elite, waarin ‘het volk’ niet was gekend. Met de campagneleus ‘is u iets gevraagd?’ sloot de LPF hier nauw bij aan. [74, 75, 76, 77] Lijst-aanvoerder werd Jens van der Vorm-de Rijke, die sinds 2003 namens de LPF in de Provinciale Staten van Zuid-Holland zat.

De partij Nieuw Rechts was opgericht door Michiel Smit, die na de gemeenteraadsverkiezingen van maart 2002 in Rotterdam nog korte tijd met Fortuyn in de fractie van Leefbaar Rotterdam had gezeten. Door zijn flirt met het extreem-rechtse Vlaams Blok in België was hij een jaar later uit de raadsfractie gezet. Nieuw Rechts was ‘voor meer Nederlandse onafhankelijkheid’, en voor herinvoering van de gulden.²³ [78]

Europa Transparant [79] was niet tegen de Europese Unie, maar eiste wel een scherpere controle en beter toezicht op het Europese bestuur om verspilling, fraude en corruptie in de toekomst te voorkomen. De partij was in april 2004 opgericht door Paul van Buitenen, de al vermelde klokkenluider die in 1998 gevallen van fraude en vriendjespolitiek binnen de Europese Commissie aan de kaak had gesteld en daarmee het heengaan van de door Santer geleide Europese Commissie inleidde. Over zijn gevecht met de Europese bureaucratie publiceerde hij vlak voor de verkiezingen zijn boek *In de loopgraven van Brussel. De slag om een transparant Europa*.²⁴ Van Buitenen pleitte voor meer democratie en transparantie om aan de achterkamertjespolitiek in Brussel een einde te maken. ‘Europa moet teruggebracht worden naar de burgers,’ zo stelde hij in navolging van Fortuyn, maar zonder diens afkeer van Brussel te delen.²⁵ ‘Ik ben pro-Europa, maar Europa kan beter bestuurd worden.’²⁶

78

79

De Partij voor de Dieren (pvdb) met als lijsttrekker Marianne Thieme had dierenwelzijn als hoofdthema. De partij wilde de ‘dieren eindelijk een stem geven binnen Europa’, en richtte zich vooral tegen het Europese landbouwbeleid, waarin winstbejag prevaleerde over ethiek – zoals volgens Thieme duidelijk naar voren was gekomen bij de bestrijding van de varkenspest, de vogelpest en de mond-en-klauw zeerepidemie. [80]

Respect.nu [81] streed tegen de Brusselse betutteling en bemoeizucht. De directe aanleiding hiervoor vormde de nieuwe tabakswet, die de rechten van de rokers volgens de partij zou negeren.²⁷

Democratisch Europa werd aangevoerd door Sammy baron van Tuyll van Serooskerken, die in 2004 uit het hoofdbestuur van de vvd gestapt.

80

81

82

De naam van de groepering was haar program: de democratie moest binnen de Europese Unie worden versterkt, onder meer door de invoering van Europese kieslijsten. Burgers konden dan ook op kandidaten uit andere landen van de Unie stemmen, wat zou leiden tot de komst van echte Europese politieke partijen. [82]

De Partij voor het Noorden beschouwde de regio's – zoals Noord-Nederland – als de bouwstenen voor een werkelijk federaal Europa. Lijsttrekker werd Teun Jan Zanen, die de partij in de Provinciale Staten van Groningen vertegenwoordigde. [83]

Leefbaar Europa ten slotte leek een reïncarnatie van de groepering God met Ons, die in 1984 en 1989 aan de Europese verkiezingen had

83

LEEFBAAR EUROPA (L.E.)
LIJST

Europese verkiezingen
10 JUNI
 2004

Eerst menselijkheid, dán politiek

www.leefbaareuropa.com
 Corbulokade 23, 2275 VN Voorburg - 070 390 9275
 Bank: 373654391 Leefbaar Europa, Zoetermeer
 Leefbaar: een mooi woord - geheel nieuwe inspiratie

84

deelgenomen. Beide groeperingen hadden een sterk orthodox-katholieke signatuur. De 81-jarige lijsttrekker Jan Leechburch Auwers was waarschijnlijk de oudste lijsttrekker die Nederland ooit heeft gekend. Zijn partij stond voor de onschendbaarheid van het menselijk leven, en wilde afschaffing van abortus en euthanasie.²⁸ [84]

Campagne

Europa stond meer dan ooit tevoren centraal in de campagne voor de Europese verkiezingen. Over de eventuele toetreding van Turkije werd gediscussieerd, maar vooral over de Europese grondwet gingen voor- en tegenstanders met elkaar in debat. De lijsttrekkers van de gevestigde partijen trachtten nadrukkelijk hun onderlinge programmatische ver-

schillen over Europa te verhelderen. Ze wilden de confrontatie zoeken om zo bij de kiezers belangstelling te wekken voor de verkiezingen, wat dan tot een hogere opkomst moest leiden. 'De Eurocampagnes moeten gepolitiseerd worden,' zo meende vvd'er Van Baalen.²⁹ 'We moeten de tegenstellingen duidelijk voor het voetlicht brengen,' aldus de zittende Europarlementariër Van den Bos (D66). Hij voegde er echter aan toe dat dat lastig was, omdat ook nu 'de tegenstellingen op Europees niveau minder groot zijn dan nationaal het geval is'.³⁰

Van dat gegeven probeerden de pvdA en de andere linkse oppositiepartijen gebruik te maken door te pogen om de verkiezingsstrijd in het binnenlands-politieke domein te trekken. Zij kantten zich tegen het bezuinigingsbeleid van het tweede kabinet-Balkenende van CDA, vvd en D66, en riepen de kiezers op zich hiertegen uit te spreken. Ook de mogelijke verlenging van de aanwezigheid van Nederlandse militairen in Irak speelde een rol in de campagne.

In hun opzet meer leven in de brouwerij te brengen door te politiseren en polariseren waren de partijen niet echt geslaagd – zo oordeelden althans de media. *NRC Handelsblad* sprak bijvoorbeeld over een 'tam verlopende verkiezingsstrijd'.³¹ Het is echter de vraag of iedereen de campagne wel echt als zo saai zal hebben ervaren. Zeker vergeleken met voorgaande Europese verkiezingen heeft de toegenomen eurosceptis in ieder geval tot een verlevendiging van het politieke debat geleid.

Uitslagen

In 1999 bezetten de Nederlandse partijen in het Europees Parlement nog 31 zetels. Vanwege de uitbreiding van de Europese Unie op 1 mei 2004 met tien landen slook het aantal 'Nederlandse' vertegenwoordigers tot 27, waardoor de kiesdrempel steeg tot 3,7 procent. Deze verhoging vermocht nieuwkomers niet af te schrikken: hun aantal steeg naar acht; niet eerder hadden zovelen zich gemeld. Zoals vermeld was de opkomst met 39,1 procent behoorlijk gestegen.

CDA en pvdA haalden beide zeven zetels (zie tabel 8). De christendemocraten trokken echter meer stemmen en bleven dus de grootste partij. Het CDA verloor twee zetels, en had sinds het begin van de Europese verkiezingen in 1979 in procenten nog nooit zo laag gescoord. De vvd boekte eveneens het slechtste resultaat sinds 1979 en kwam uit op vier zetels. Het zeteltal van D66 halveerde, de partij hield er één over. De

drie regeringspartijen zaten alle in de min; het CDA en de VVD ook in vergelijking met de Tweede Kamerverkiezingen van 2003. De PVDA, die tevergeefs had geprobeerd om de Europese verkiezingen om te vormen tot een vertrouwensvotum over de centrum-rechtse regeringscoalitie, probeerde nu als een bewijs van haar gelijk uit te leggen dat het kabinet-Balkenende zijn steun had verspeeld. 'Als dat geen signaal is, weet ik het niet,' zo meende partijleider Bos.³² De sociaal-democraten moesten echter erkennen dat het logische gevolg – steun voor de linkse oppositiepartijen – wat hun eigen partij betrof was uitgebleven. De PVDA ging weliswaar vergeleken bij de Europese verkiezingen van 1999 erop vooruit (zij won een zetel), maar moest ten opzichte van de Kamerverkiezingen van 2003 bijna net zoveel inleveren als het CDA. Vergelijken bij de Europese verkiezingen van 1999 ging GroenLinks sterk achteruit. Ook de ChristenUnie-SGP verloor; uitsluitend dankzij de lijstverbinding met het CDA behield de combinatie haar twee zetels. Mogelijkerwijs was een deel van de kiezers van de combinatie afgeschrikt door de commotie rondom de onkostenvergoedingen van haar beide Europarlementariërs – vlak voor de verkiezingen was bekend geworden dat zij met hun onkostendeclaraties waren afgeweken van de door alle Nederlandse Europarlementariërs afgesproken gedragscode.³³

Tegenover dit verlies van de meeste gevestigde partijen stond de winst voor de eurosceptische partijen. De SP verdubbelde haar zeteltal, de Partij voor de Dieren kwam dicht bij een zetel. Europa Transparant was de onbetwiste winnaar, met twee zetels. 'Het zijn onze stemmen,' zo merkte LPF-leider Mat Herben jaloers op.³⁴

De opkomst viel in de Europese Unie als geheel voor de vijfde achtereenvolgende keer lager uit. Het gemiddelde lag op 44 procent. De EVP-ED bleef met 268 van de 732 zetels de grootste fractie, gevolgd door de PES met 200 zetels. De Alliantie van Liberalen en Democraten voor Europa (ALDE), zoals de ELDR-fractie nu heette, behaalde 88 zetels. De Groenen, die zich hadden omgedoopt tot EGP, verwierven 42 zetels. De beide Europarlementariërs van Europa Transparant hadden zich hierbij aangesloten. De twee vertegenwoordigers van de ChristenUnie-SGP maakten deel uit van de Onafhankelijkheid en Democratie Groep (IND/DEM), die 37 zetels bezette. De EUL/NGL-fractie, waarvan de twee SP-Europarlementariërs lid waren, kreeg 41 zetels.

Tabel 8.
Uitslag Europese verkiezingen 10 juni 2004

	Europese verkiezingen 1999		Europese verkiezingen 2004	
	%	zetels	%	zetels
CDA	26,9	9	24,4	7
PvdA	20,1	6	23,6	7
VVD	19,7	6	13,2	4
D66	5,8	2	4,2	1
GroenLinks	11,9	4	7,4	2
ChristenUnie/SGP*	8,7	3	5,9	2
SP	5,0	1	7,0	2
Europa Transparant			7,3	2
Partij voor de Dieren			3,2	-
LPF			2,6	-
Partij voor het Noorden			0,4	-
Nieuw Rechts			0,3	-
Leefbaar Europa			0,2	-
Democratisch Europa			0,2	-
Respect.nu			0,1	-
Conservatieve Democraten	0,5	-		
De Europese Partij	0,7	-		
Europees Verkiezers				
Platform Nederland	0,4	-		
Lijst Sala	0,3	-		
totaal	99,9	31	100,0	27
opkomst	30,0 %		39,1 %	

* In 1999 namen GPV en RPF nog samen met de SGP (zelfstandig) deel aan de verkiezingen.

Bron: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Kiesraad), 15 juni 2004.

HOUD DE GRONDWET IN EIGEN L(H)AND

LIJST PIM FORTUYN

WWW.LIJSTPIMFORTUYN.NL

7

Het volk zegt nee: Europees referendum

1 juni 2005

Ongeveer een week na de Europese verkiezingen, op 18 juni 2004, werd de Europese Raad van staats- en regeringsleiders het eens over het ‘Verdrag tot vaststelling van een Grondwet voor Europa’.¹ Op 29 oktober werd het document plechtig ondertekend in Rome, waar in 1957 de EEG en Euratom waren opgericht. Vervolgens moesten de lidstaten het verdrag ratificeren. De Europese Conventie was nog niet helemaal klaar met het ontwerp voor de grondwet, toen Niesco Dubbelboer (PvdA), Boris van der Ham (D66) en Farah Karimi (GroenLinks) in mei 2003 een initiatiefwetsontwerp voor een raadplegend referendum over de Europese Grondwet indienden. De Raad van State gaf aan geen bezwaar te maken tegen een dergelijke volksraadpleging als vervanging van een tweede lezing door de Eerste en Tweede Kamer, zoals vereist bij wijziging van de Nederlandse grondwet. De VVD toonde zich na lang aarzelen gevoelig voor dit argument en stemde uiteindelijk in november vóór het wetsvoorstel, dat nu werd aangenomen met alleen de stemmen tegen van het CDA, de ChristenUnie en de SGP. Ook de Eerste Kamer ging akkoord.

Het referendum was niet bindend, maar bedoeld als advies aan de volksvertegenwoordiging. Maxime Verhagen, voorzitter van de Tweede Kamerfractie van het CDA, verklaarde de uitkomst van het referendum te zullen aanvaarden, ook indien die negatief zou zijn, mits ten minste dertig procent van de kiezers er aan deel zouden nemen, en daarvan zestig procent of meer tegen zou stemmen. De PvdA stelde dezelfde voorwaarde aan de opkomst, maar vond dat vijftig procent plus één voldoende zou moeten zijn. De VVD stelde geen voorwaarden, net zo min als D66, GroenLinks, de LPF en de SP. ChristenUnie en SGP kondigden aan de uitkomst van de volksstemming te zullen negeren.

De opvattingen binnen het parlement over de Europese Grondwet vertoonden het bekende patroon. CDA, D66 en VVD, die de regering vormden, namen evenals de oppositiepartijen PvdA en GroenLinks een positief, zij het niet kritiekloos standpunt in. Al deze partijen hadden het

Europees Parlement zonder meer extra macht gegund, met name waar het de begroting van de Europese Unie betrof. Niettemin beschouwden zij de grondwet als een stap in de gewenste richting, naar een meer democratische Unie. De ChristenUnie, SGP, LPF en SP zagen dat anders. De grondwet ging hen te ver de kant uit van een federale Europese staat. De SP kende graag meer bevoegdheden toe aan het Europees Parlement, maar niet aan de Europese Unie als zodanig. Nationale parlementen moesten meer zeggenschap krijgen over Europees beleid op hun grondgebied. De LPF steunde deze laatste eis van de SP, maar ging veel verder: het Europees Parlement kon beter helemaal verdwijnen; de Europese Unie moest zich beperken tot economische samenwerking tussen volledig soevereine staten. De enige nieuwe partij die succes behaalde bij de Europese verkiezingen, Europa Transparant, hield zich aanvankelijk op de vlakte, maar zou later stelling nemen tegen de grondwet.

Campagne

Na de Europese verkiezingen verdween de Europese Grondwet weer uit de publieke aandacht, althans in Nederland. Dat begon pas langzaam te veranderen in de wintermaanden van 2005. Het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties voerde een campagne om de opkomst te bevorderen, via de verspreiding van folders en het plaatsen van advertenties. Het ministerie van Buitenlandse Zaken nam de inhoudelijke voorlichting over het grondwetverdrag op zich. Beducht voor beschuldigingen van machtsvertoon of 'ongelijkheid van wapens', nam het kabinet zich voor de actieve campagne vooral aan de politieke partijen en maatschappelijke organisaties over te laten. Een onafhankelijke Referendumcommissie, die door de Tweede Kamer was benoemd, kreeg onder meer als taak om een datum voor het referendum vast te stellen: dat werd 1 juni 2005. Verder moest de commissie één miljoen euro zo eerlijk mogelijk onder voor- en tegenstanders te verdelen. Bijna 150.000 euro ging naar de politieke partijen CDA, D66, PvdA en VVD of hun nevenorganisaties, die dat geld voornamelijk besteedden aan folders, brochures en discussiebijeenkomsten. Hun tegenspelers – ChristenUnie, Partij voor de Dieren, SGP, SP en het in 2004 van de VVD afgescheiden Tweede Kamerlid Geert Wilders – kregen nagenoeg evenveel. De rest van het geld kwam ten goede aan maatschappelijke organisaties.

EVP-ED

EUROPA
VERDIEN'T
JA!

Meer weten?
www.grondweteu.nl en www.cda.nl

CDA
OMDAT DE TOEKOMST
VINDINGSLEGGT BEGINT

85

**VOOR DE
EUROPESE
GRONDWET**

D66
democraten

86

NEDERLAND
STERK EN
SOCIAAL
IN EUROPA

PvdA

V Ó Ó R
DE GRONDWET

87

1 JUNI: EURO-REFERENDUM.

**WEET
WAAR
JE JA
TEGEN
ZEGT.**

SP. MINDER POLITIEK. SP.NL

89

Voordat de campagne van start ging genoten de voorstanders van de grondwet een voorsprong, zo bleek uit verschillende peilingen, al wist de meerderheid van de bevolking nog nauwelijks wat er in het voorstel stond. Deze voorsprong verdween echter als sneeuw voor de zon, zodat de twee kampen elkaar medio maart 2005 ruwweg in evenwicht hielden. De opmars van de nee-stemmers had in de eerste plaats te maken met het feit dat de voorstanders – uit onwennigheid met referendumcampagnes, uit overmoed of uit vrees voor polarisatie – het initiatief overlieten aan de tegenstanders. Ze wekten bovendien weerstand met enkele negatieve uitspraken. Zo suggereerden minister-president Jan Peter Balkenende en minister Piet Hein Donner van Justitie – beiden lid van het CDA – dat afwijzing van de grondwet uiteindelijk de vrede in Europa in gevaar zou kunnen brengen. Minister van Economische Zaken Laurens Jan Brinkhorst (D66) waarschuwde voor een economische ramp: ‘Op den duur gaat in Nederland dan het licht uit en dan zetten we ons land op slot.’² Deze dreigende opmerkingen werden regelmatig aangehaald als voorbeeld van (te) negatieve propaganda van de genoemde regeringspartijen.³

Ten slotte ontbrak het in het kamp der voorstanders aan onderlinge coördinatie. Verhagen stelde in april vergeefs aan de andere partijen die de grondwet steunden voor om samen te werken en één gezamenlijk affiche te laten maken. De vijf partijen die de grondwet verdedigden voerden elk hun eigen campagne. De regeringspartijen CDA en D66 hadden beide een poster. [85, 86] De PvdA wilde als grootste oppositiepartij enerzijds afstand bewaren tot het kabinet – dat in deze periode bijzonder weinig populariteit genoot –, maar anderzijds toch de grondwet verdedigen. [87] Daarbij kampte ze met verdeeldheid in haar achterban, waarvan een belangrijk deel de grondwet afwees. Tot de dissidenten behoorden bekende partijleden als oud-minister (en oud-Vara-voorzitter) Marcel van Dam, en enkele medewerkers van het wetenschappelijk bureau van de partij. Ook GroenLinks balanceerde tussen steun aan de grondwet en oppositie tegen het kabinet, maar had minder te stellen met dissidenten in eigen gelederen. ‘Verbeter Europa, begin met een ja!’ was de leus. [88]

Hoewel de tegenstanders van de grondwet onderling net zo verdeeld waren als de voorstanders, konden zij dankzij de afwachtende en veelal defensieve opstelling van het ja-kamp al vroeg de thema’s van de campagne bepalen. Een belangrijk thema was de euro, die op zich eigenlijk weinig met de grondwet te maken had. Partijleider Jan Marijnissen van de SP trachtte de twee toch te verbinden: ‘Deze Grondwet komt uit

de koker van dezelfde die het Stabiliteitspact hebben bedacht en de euro hebben ingevoerd.⁴ Daarnaast viel de SP de grondwet vooral aan als stap op weg naar een ondemocratische en bureaucratische Europese 'superstaat', waarin bovendien de neoliberale ideologie van de markt 'in beton gegoten' werd. De drie miljoen folders die de SP verspreidde, legden de nadruk op de dreigende 'superstaat' waarin Nederland zou verdwijnen – op een kleurrijke kaart van Europa was ons land zelfs geheel door de Noordzee verzwolgen. [89] Daarnaast plakten de jongeren van de SP, verenigd in de organisatie ROOD, affiches met teksten als 'Meer geld voor wapentuig? Stem JA' en 'Werken onder Poolse omstandigheden? Stem JA'.⁵ De SP had al in september 2003 het initiatief genomen voor een comité tegen de grondwet, omdat zij die als 'niet democratisch, niet veilig en niet sociaal' beschouwde.⁶ Het zogeheten Comité Grondwet Nee stond formeel los van de partij en telde ook leden van GroenLinks en PvdA.

Het verzet tegen de grondwet kwam niet alleen van links, maar ook van rechts. De ChristenUnie en de SGP verzetten zich eveneens tegen de verdergaande eenwording, centralisatie en 'staatsallures' van Europa.⁷ Daarnaast misten zij in de preambule van de grondwet een expliciete verwijzing naar de joods-christelijke traditie – in plaats van de 'culturele, religieuze en humanistische tradities' die nu in de tekst als inspiratiebronnen genoemd werden. Deze grondwet 'stelt de mens centraal', zo vatte de staatkundig-gereformeerde Europarlementariër Bas Belder

Tabel 9.
Uitkomst referendum Europese grondwet

	aantal	%
aantal kiesgerechtigden	12.172.740	100,0
uitgebrachte stemmen	7.705.196	63,3
uitgebrachte geldige stemmen	7.646.415	99,3
ja-stemmen	2.940.730	38,5
nee-stemmen	4.705.685	61,5

Bron: Kiesraad;
www.verkiezingsuitslagen.nl

zijn bezwaren samen.⁸ De ChristenUnie stelde zich genuanceerd op: ‘Europa oké, deze Grondwet: Nee!’ Voorzitter André Rouvoet van de Tweede Kamerfractie maakte in debatten ook gebruik van meer pragmatische argumenten. De voorzichtigheid van de ChristenUnie hing wellicht samen met verdeeldheid in eigen kring. Vooraanstaande partijleden als oud-senator Jurn de Vries en oud-lijsttrekker Kars Veling spraken zich openlijk vóór de grondwet uit.

Ook tamelijk genuanceerd uitte zich LPF-woordvoerder Mat Herben. Hij kon voor 90 of 95 procent met de grondwet instemmen, maar juist die resterende 5 of 10 procent waren wezenlijk, zo verklaarde hij.⁹ De Europese Unie had in de ogen van zijn partij echter helemaal geen grondwet nodig. De aanhangers van Fortuyn voerden als bezwaren tegen deze grondwet onder meer de overdracht van asiel- en migratiebevoegdheden aan, evenals de mogelijke toetreding van Turkije en de netto-betalingen van Nederland. [90]

Vrijwel dezelfde argumenten gebruikte het onafhankelijk kamerlid Geert Wilders. Hij trok in een bus het land door – de ‘bustoerNEE’ genoemd –, begeleid door beveiligingsbeambten (omdat hij bedreigingen ontving vanwege zijn standpunten over de islam). Wilders bleef tamelijk geïsoleerd in zijn campagne, mede door zijn beveiliging.

Uitslag

Het kabinet had zich aanvankelijk enigszins op de achtergrond gehouden en voor de ja-campagne slechts 200.000 euro begroot. In mei besloot de regering zich toch volledig in te zetten. Ondanks protesten van tegenstanders werd 3,5 miljoen euro uitgetrokken om advertenties te bekostigen en een folder uit te geven. Aanleiding daartoe gaf waarschijnlijk een opiniepeiling, in opdracht van het kabinet gehouden, die liet zien dat de grondwet nu meer tegenstanders dan voorstanders kende.¹⁰ Het Comité Grondwet Nee spande tevergeefs een kort geding aan. Een paar dagen voor 1 juni ontving de nee-campagne symbolische steun uit Frankrijk, waar het referendum op 29 mei een meerderheid van ongeveer 55 procent voor de tegenstanders opleverde.

Op 1 juni bleek dat de verhoogde inspanningen van het kabinet te laat waren gekomen. Een overtuigende meerderheid van 61,5 procent stemde tegen de grondwet (zie tabel 9). De opkomst was hoog: maar liefst 63 procent van de kiezers had zich uitgesproken, veel meer dan bij de Europese verkiezingen een jaar eerder. Hoewel formeel niet door de uitslag gebonden, besloten het kabinet en de Tweede Kamer het Verdrag voor de Europese grondwet niet meer in behandeling te nemen.

Opnieuw bleek dat de brede parlementaire instemming voor een volgende ronde in de Europese integratie niet spoorde met de steun in de samenleving. Zo'n 85 procent van de Tweede Kamerleden was voorstander van de Europese constitutie, maar van de opgekomen kiezers was ongeveer 38 procent die mening toegedaan. Ongetwijfeld zal bij een deel van de nee-stemmers ook ongenoegen over het zittende kabinet een rol hebben gespeeld bij het uitbrengen van hun afkeurende stem, maar dat veranderde niets aan de consequenties. Met de overwinning van het nee-kamp in Frankrijk en Nederland was de Europese Grondwet van de baan. Na een periode van 'reflectie' besloot de Europese Raad in juni 2007 de Grondwet te vervangen door een 'Hervormingsverdrag', dat in december 2007 in Lissabon werd ondertekend. 'We hebben nu een gewoon verdrag, zonder pretenties, maar met ambities', aldus premier Balkenende.¹¹ De bedoeling was dat het vóór de Europese verkiezingen van juni 2009 door alle lidstaten zou zijn aangenomen. Het referendum in Ierland in juni 2008 gooid echter roet in het eten: meer dan de helft van de opgekomen Ieren wezen het nieuwe verdrag af.

61.6%
NEDERLAND WIL MINDER BRUSSEL

91

Europa?

Ja

D66

92

Wim
van de
Camp

CDA
werken aan
zekerheid

93

8

Een nieuw referendum? De Europese verkiezingen van 4 juni 2009

‘Dit kabinet durft u niet te laten stemmen over het Verdrag van Lissabon. Nou, dan houden we toch gewoon ons eigen referendum! Op 4 juni. Bij de verkiezingen voor het Europees Parlement’ – aldus de Partij voor de Vrijheid (pvv), die Geert Wilders in februari 2006 had opgericht en waarmee hij bij de Tweede Kamerverkiezingen in november, negen maanden later, negen zetels behaalde. ‘De vierde juni 2009 wordt een historische dag voor Europa. U kunt dan de verkiezing van het Europees Parlement gebruiken als een referendum. Daarin beslist u hoe we verder moeten met Europa. Op 4 juni 2009 kiest u vóór of tegen de overdracht van nog meer Nederlandse bevoegdheden aan Brussel.’ Ook de sp laat geen onduidelijkheid bestaan over haar inzet bij de aanstaande Europese verkiezingen. Hoe ver van elkaar verwijderd beide partijen in vele opzichten ook mogen zijn – niet zelden staan zij lijnrecht tegenover elkaar –, over één zaak zijn zij het roerend eens: het Verdrag van Lissabon dient in een referendum te worden voorgelegd aan de Nederlandse bevolking, net zoals met de Europese grondwet was gebeurd. Half april plakte de sp her en der al een affiche met het daarop afgedrukt ‘61,6 %’ – het percentage nee-stemmers in het referendum van 2005, zij het een tiende hoger dan de officiële uitslag. [91]

Volgens de tegenstanders van het Verdrag van Lissabon verschilt deze overeenkomst nauwelijks van de weggestemde Europese grondwet. De constitutionele retoriek (de term grondwet) en symboliek (volkslied, vlag en dergelijke) waren eruit gehaald, en ook bijvoorbeeld het handvest van de grondrechten, waarnaar alleen nog maar werd verwezen. ‘Maar het hart van de Europese Grondwet staat er nog in,’ zo oordeelde het Tweede Kamerlid Harry van Bommel (sp), waarmee hij onder andere doelde op het vaste voorzitterschap van de Europese Raad en de meerderheidsbesluitvorming op het terrein van het asiel- en migratiebeleid en justitiële samenwerking (waar het veto vervalft).¹ Hij eiste dan ook een nieuw referendum.

De regering wilde hieraan echter geen gehoor geven. Na de Tweede Kamerverkiezingen van november 2006 hadden CDA, PvdA en ChristenUnie het vierde kabinet-Balkenende gevormd. Volgens de coalitie zou het Verdrag van Lissabon niet meer dan een verdragswijziging zijn, zonder gevolgen voor de Nederlandse grondwet. Zoals tussen de regels door al in het regeerakkoord aangekondigd besloot het kabinet de Raad van State de vraag voor te leggen of over het Verdrag van Lissabon een nieuw referendum moest worden gehouden. Hiermee schoof het in feite de hete aardappel door naar zijn belangrijkste adviesorgaan, die de knoop moest doorhakken.² In september oordeelde de Raad van State dat het Verdrag zich wezenlijk onderscheidde van zijn voorganger, waarbij ook werd gewezen op de grotere rol voor de nationale parlementen. Volgens de Raad was er met de nieuwe versie voldoende tegemoetgekomen aan de Nederlandse bezwaren en kon van een volksraadpleging worden afgezien. Het kabinet nam dit oordeel over. 'Een nieuw referendum is niet nodig en niet wenselijk,' verklaarde minister-president Jan Peter Balkenende opgelucht.³

De regeringspartijen CDA en ChristenUnie waren faliekant tegen een referendum, maar voor de PvdA lag dat anders. In haar programma voor de Kamerverkiezingen van november 2006 had zij immers uitgesproken dat voor 'een nieuw (grondwettelijk) verdrag' opnieuw een referendum nodig was. Op 25 september oordeelde de sociaal-democratische Tweede Kamerfractie evenwel dat dit niet nodig was. 'De fractie is lovend over het gewijzigde verdrag, dat substantieel anders is dan het vorige grondwettelijk verdrag. De Raad van State heeft dat bevestigd. Dat weegt voor onze fractie zwaar. Aan onze wensen is voldaan,' aldus fractievoorzitter Jacques Tichelaar.⁴ De oppositie reageerde verontwaardigd en sprak van 'politieke angsthazen' en 'kiezersbedrog'.⁵ De SP, de Pvv en de PvdD die bij de Tweede Kamerverkiezingen van 2006 twee zetels had verworven, probeerden een parlementaire meerderheid te vinden voor het houden van een referendum. Hoewel ze steun kregen van GroenLinks en D66, die beide voorstander van 'Lissabon' waren, kwam de volksraadpleging er niet.

In juni 2008 keurde de Tweede Kamer het Verdrag van Lissabon goed met 111 tegen 39 stemmen. Tegen waren SP, Pvv, PvdD, Rita Verdonk – het Kamerlid dat zich van de VVD had losgemaakt en de beweging Trots op Nederland had opgericht. Ook de SG P wees het verdrag af, omdat het 'inhoudelijk weinig verschil vertoon[de]' met de grondwet en 'zeker geen rem vorm[de] op de zich almaar uitbreidende Europese beelidsdynamiek'.⁶ De ChristenUnie, de partner van de SG P bij de

94

95

Europese verkiezingen, stemde daarentegen voor – als enige partij die tégen de Europese grondwet had gestemd. De Unie was hierover nogal verdeeld: haar wetenschappelijk bureau meende dat het verdrag ‘nagenoeg geheel gelijk’ was aan de grondwet. De Tweede Kamerfractie vond echter dat er wezenlijke verschillen waren, want ‘de suggestie van een superstaat is verdwenen’.⁷

Politieke partijen en hun lijsttrekkers

Het gezelschap lijsttrekkers van de partijen die al in het Europees Parlement zitting hadden, ziet er in 2009 totaal anders uit dan in 2004. De enige partij die met dezelfde aanvoerder de verkiezingsstrijd in gaat, is D66. In de herfst van 2008 wees het partijcongres Sophie in’t Veld weer als lijststaanvoerder aan [92]. Bij haar verkiezing positioneerde zij D66 als de enige echte pro-Europese partij. ‘D66 wil dat Nederland weer meedoet in de voorhoede van Europa. Te vaak heeft Nederland in de laatste jaren langs de zijlijn gestaan en op de rem getrapt,’ aldus het verkiezingsprogramma.⁸ Verder is Turkije wat deze partij betreft van harte welkom. De Democraten voeren campagne onder de leus ‘Europa JA’.

Alle andere lijsttrekkers die in 2004 in het Europees parlement waren verkozen, zijn in 2009 van het Europese toneel verdwenen. Omdat Camiel Eurlings in het vierde kabinet-Balkenende minister van Verkeer en Waterstaat was geworden, moest het CDA op zoek naar een nieuwe aanvoerder. De keuze viel op Wim van de Camp, die al vanaf 1986 zitting in de Tweede Kamer had [93]. 'Ik ga naar Brussel om de belangen van Nederland te verdedigen,' zo liet deze laatste weten.⁹ Het CDA stelt in zijn programma 'een krachtig Nederland in een sterke en stabiele Europese Unie centraal'.¹⁰ De partij toont zich enerzijds 'trots op onze eigen Nederlandse identiteit' en verklaart zich anderzijds tot een 'overtuigd voorstander van de Europese integratie'. Beide elementen komen terug in het verkiezingsaffiche: een kaart van Europa waarop Nederland zich duidelijk onderscheidt van de rest, maar die ook onmiskenbaar getuigt van een pro-Europese gezindheid [94]. Het CDA verheelt echter evenmin dat er ook problemen zijn: 'De Unie is niet altijd ónze Unie'. Desalniettemin vindt de partij dat het Verdrag van Lissabon 'zo spoedig mogelijk' in werking moet treden, omdat het de Unie 'daadkrachtig en democratischer' maakt.¹¹

Over de opvolging van Max van den Berg, die in 2007 was benoemd tot Commissaris van de Koningin in Groningen, ontbrandde in de PvdA een heftige strijd. De belangrijkste kanshebbers waren oud-campagneleider Jacques Monasch en Europarlementariër Thijs Berman. De eerste stond uiterst kritisch tegenover Brussel; hij had bijvoorbeeld in het referendum in 2005 tegen de Europese grondwet gestemd. Zijn opponent was veel positiever. 'Gooien we de luiken dicht tegen Europa en schurken we ons dicht tegen de SP aan of kiezen we voor samenwerking in Europa?' zo zag Berman de keus.¹² Met een nipte meerderheid wezen de leden hem als lijsttrekker aan. De Eurokritische stroming zag het met lede ogen aan. 'Thijs Berman is een idealist, het kan hem allemaal niet Europees genoeg,' vond partij-ideoloog Jos de Beus.¹³ In haar programma, dat naast het PDS-manifest werd gebruikt, toont de PvdA veel begrip voor de 'groeiende scepsis en twijfel aan de Europese Unie'; de partij wenst deze ongerustheid 'serieus' te nemen en verklaart zich tegen 'steeds meer overdracht van nationale bevoegdheden aan Brussel'.¹⁴ Het verkiezingsaffiche is weinig verrassend: de leus 'sterk en sociaal' werd al meer dan tien jaar door de PvdA gebruikt [95].

De VVD kreeg eveneens een nieuw gezicht. Nadat Jules Maaten zich niet meer herkiesbaar had gesteld, dongen twee kandidaten naar het lijsttrekkerschap. Europarlementariër Toine Manders nam het op tegen het Tweede Kamerlid Hans van Baalen, tevens vice-voorzitter van de

Liberaal Internationaal. De laatste wist zich gesteund door de partijtop; Hans Wiegel, Frits Bolkestein, Gerrit Zalm en andere partij coryfeeën prezen hem bij de leden aan. Zijn verkiezing was daarmee een gelopen race: met een ruime meerderheid van de stemmen wezen de leden hem tot eerste man aan [96]. De prioriteiten van Van Baalen waren helder: 'Ik ga niet naar Brussel om Europeaan te worden, maar om Nederlander te blijven en de Nederlandse belangen te behartigen.'¹⁵ Ook het verkiezingsprogramma van de vvd, dat onder leiding van Frits Bolkestein was opgesteld, laat aan duidelijkheid niets te wensen over. De balans van de Europese integratie is 'zeer positief', aldus de partij, maar van het federalisme wordt met nadruk afstand genomen. De vvd kiest 'voor een krachtig Europa van kerntaken' die een meerwaarde hebben, en met behoud van de Nederlandse identiteit.¹⁶ Waar het ELDR-manifest het Verdrag van Lissabon uitgebreid roemt, zwijgt het vvd-programma vrijwel geheel hierover. Het verkiezingsaffiche van de vvd plaatst Nederland centraal. Volgens de liberalen was Nederland vastgelopen. 'De hardwerkende Nederlander kan niet vooruit. Dat is niet eerlijk. Dat vraagt om een nieuwe visie op hoe je problemen aanpakt in Nederland (...) Daarom NEDERLAND OP NIEUW.'¹⁷ [97, 98, 99]

Ook GroenLinks zag haar lijsttrekker van 2004 vertrekken. Kathelijne Buitenweg hield het voor gezien: 'Na bijna veertien jaar politiek wil ik wel eens iets anders doen'.¹⁸ Judith Sargentini, fractievoorzitter van GroenLinks in de gemeenteraad van Amsterdam, nam haar plaats in. Zij versloeg in een stemming onder de leden onder meer het Eerste Kamerlid Tineke Strik en oud-Europarlementariër Alexander de Roo. GroenLinks kan met D66 wedijveren welke partij het meest pro-Europees was. 'Voor een groene partij als GroenLinks is het Europees Parlement (...) *the place to be*', aldus het verkiezingsprogramma. Het Verdrag van Lissabon wordt enthousiast omarmd, met daarbij zo ongeveer als voorname kanttekening dat het 'geen eindstation' mocht zijn; de democratisering van de Europese Unie moest verder gaan.¹⁹ GroenLinks maakt gebruik van een 'pre-verkiezingsposter' [100], die als een soort opwarmertje moet dienen, en daarnaast van het echte, optimistisch gestemde verkiezingsaffiche [101].

De ChristenUnie wees Peter van Dalen aan als lijsttrekker. Hij was van 1985 tot 1989 medewerker van Leen van der Waal geweest. Van Dalen volgde Hans Blokland op, die lange tijd het Europese gezicht van de kleine christelijke partijen was geweest. Blokland was in 1979 lijsttrekker van het GPV, kwam in 1994 in het Europees Parlement en voerde in 1999 de gecombineerde lijst van de SGP, GPV en RPF en in

Stem Van Baalen

96

Europese criminaliteit vraagt om agenten zonder grenzen

97

2004 die van ChristenUnie en SGP aan. Hij werd begin 2009 bijna uit de Eurofractie van de Onafhankelijkheid en Democratie Groep (IND/DEM) gezet, vanwege zijn instemming met het Verdrag van Lissabon. De ChristenUnie was al van plan deze fractie te verlaten, omdat het samenbindende element – de opstelling tegen de Europese grondwet – eigenlijk was vervallen. Daarnaast hadden zich ook een aantal incidenten voorgedaan waardoor de animo flink was afgenomen. De positief-kritische opstelling van de ChristenUnie lijkt ook de SGP te hebben aangestoken. Beide partijen stellen zich in hun gemeenschappelijke verkiezingsprogramma ‘opbouwend en kritisch’ tegenover Brussel op en willen meewerken aan ‘een solide Europa dat zich richt op zijn kerntaken’ – een ‘superstaat’ wijzen zij resoluut af [102]. De SGP onderschrijft de visie van de ChristenUnie dat ondanks bepaalde bezwaren het Verdrag van Lissabon op een aantal punten een ‘verbetering’ betekent ten opzichte van Europese grondwet; de ‘ontwikkeling in statelijke richting’ zou een halt zijn toegeroepen.²⁰

De SP kende eveneens een wisseling van de wacht. Erik Meijer was teruggetreden en werd als lijsttrekker opgevolgd door Dennis de Jong, die eerder lid was geweest van de PvdA. Van het Verdrag van Lissabon

**De Europese
markt
zorgt voor
Nederlandse
banen**

98

**Europa heeft
zijn grenzen
bereikt,
laten we ze
nu bewaken**

99

wil de SP niets weten; inhoudelijk is dat in haar ogen ‘vrijwel gelijk’ aan de afgewezen Europese grondwet. De partij bepleit een ‘miniverdrag’, dat de ‘democratische en sociale belangen van de burgers’ beschermt en bevordert en waarin de ‘grootscheepse overdracht van nationale bevoegdheden naar de Brusselse eurocraten’ ongedaan wordt gemaakt..²¹ Kortom: ‘minder Brussel’, een wens die ook op het verkiezingsaffiche wordt uitgesproken [103].

De bekendste partij van de groeperingen die voor het eerst deelnemen aan de Europese verkiezingen of niet eerder een zetel hebben behaald, is zonder enige twijfel de PVV. De door Wilders geleide partij is mordicus tegen de Europese Unie. In een uiterst kort programma van slechts zeven punten kiest zij onverbloemd voor het Nederlandse belang – of wat zij als zodanig beschouwt. Den Haag is volgens haar de grootste netto-betaler aan de Europese Unie. ‘Wij willen ons geld terug’, zo luidt de eis – een verwijzing naar de Britse premier Margaret Thatcher’s beruchte uitspraak ‘I want my money back’. Uitbreiding van de Unie komt voor de PVV niet *im Frage*: ‘Corrupte staten als Roemenië en Bulgarije moeten eruit, Turkije nooit welkom’. Het ‘verschrikkelijke’ Verdrag

100

101

van Lissabon is volgens de pvv 'voor 99 procent gelijk (...) aan de Europese Grondwet'.²² Nederland mag nooit het vetorecht met betrekking tot het immigratiebeleid opgeven, zoals Lissabon regelt. 'De islamisering van Nederland en Europa moet worden gestopt.'²³ Lijsttrekker van de pvv werd het Tweede Kamerlid Barry Madlener, die eerder makelaar was en voor Leefbaar Rotterdam van 2002 tot 2007 in de gemeenteraad van de havenstad had gezeten. Op het verkiezingsaffiche wordt hij vergezeld door Wilders, die ook als lijstduwer fungeert, net als vvd-leider Ed Nijpels in 1984 [104]. De pvv-leider gaf echter ronduit te kennen er niet over te piekeren naar het Europees Parlement te gaan wanneer hij met voorkeurstemmen zou worden gekozen.

De pvvd nam in 2004 voor het eerst deel aan de Europese verkiezingen, maar zonder succes. Eind 2006 had zij wél twee zetels in de Tweede Kamer gewonnen, zoals eerder vermeld. Lijsttrekker is nu Natasja Oerlemans, medewerkster van de Tweede Kamerfractie. Fractievoorzitter Marianne Thieme, die in 2004 de lijst had geleid, was lijstduwer. De pvvd voert campagne onder de leus 'Europa. Er zijn grenzen' – waarbij de partij in de eerste plaats denkt aan dierenleed [105, 106, 107]. Het Verdrag van Lissabon wordt afgewezen omdat de dierenrechten daarin ondergeschikt zouden zijn gemaakt aan dierenvriendelijke culturele en religieuze gebruiken en tradities. Bovendien zou het democratische gehalte van de Unie volgens de pvvd nauwelijks worden vergroot.

De Europese verkiezingen zijn de eerste verkiezingen voor de nieuwe partij Solidara. Deze werd opgericht door het Eerste Kamerlid Düzgün Yildirim, die in 2007 in conflict was gekomen met de SP na zijn verkiezing tot senator. De 'sociaal-progressieve afsplitsing' is evenals de SP voor het behoud van de afzonderlijke soevereiniteit van de Europese landen. Belangrijkste programmapunt is eenheid en 'geen onderscheid', dat wil zeggen: tegen discriminatie en racisme [108]. Ook kan Turkije wat deze partij betreft lid worden van de EU (wat de SP overigens ook vindt, als de Nederlandse kiezers zich er tenminste in een referendum over kunnen uitspreken). De in Turkije geboren Yilderim werd lijsttrekker van Solidara.

PVV, PvdD en Solidara hebben weliswaar niet in het Europees Parlement zitting, maar genieten wel – in afnemende mate – landelijke bekendheid doordat zij deel uitmaken van de Tweede en Eerste Kamer. De zeven overige deelnemende groeperingen moeten het geheel zonder stellen. Dat De Groenen in 1984 als 'Europese Groenen' en in 1994 met Herman Verbeek als lijsttrekker onder hun gebruikelijke naam aan de Europese Verkiezingen hadden meegedaan, zullen anno 2009 niet veel kiezers meer weten. Na vijftien jaar besloot de partij opnieuw een kans te wagen. Dit keer wordt zij aangevoerd door Otto ter Haar, die de partij al sinds 1992 vertegenwoordigt bij de Europese Groene Partij (en haar voorgangers) [109]. De Groenen staan positief tegenover Europa: 'Wij vinden de Europese Unie een hoopvolle ontwikkeling in een wereld waar buurlanden in sommige regio's gewapend tegenover elkaar staan.'²⁴ De partij is voorstander van het Verdrag van Lissabon.

Voor de Liberaal Democratische Partij (LDP) is deelname aan de Europese verkiezingen eveneens een herhalingsoefening. In 2004 deed zij ook al mee, zij het onder de naam Democratisch Europa. De ex-PvdD'er Sammy van Tuyl baron van Serooskerken was toen lijsttrekker en is dat nu weer voor de LDP. De partij wil de democratie binnen de Europese Unie versterken, onder meer door de invoering van Europese kieslijsten. Van een verkiezingsaffiche verwachtte de LDP weinig, de partij zag er dan ook van af er een te laten drukken.

Eenzelfde programmapunt hebben de Newropeans: zij maken zich sterk voor de instelling van een echte Europese regering en de invoering van trans-Europese kieslijsten. Net als IDE in 1989 en doen de Newropeans in verschillende landen van de Europese Unie mee (België, Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje). Zij beschouwen zichzelf als 'de eerste trans-Europese politieke beweging'.²⁵ De partij wil de Europese instel-

**SAMEN
WERKING
JA
SUPER
STAAT
NEE**

6 Stem
ChristenUnie SGP

102

SP

NEDERLAND WIL MINDER BRUSSEL

103

PARTIJ VOOR DE VRIJHEID

voor Nederland **14**

104

**kies voor
eenheid
stem**

solidara

www.solidara.nl

108

**VERHEF
UW
STEM**

EUROPEANEN LIJST
United green parties of Europe

DE GROENEN

De Groenen
Les Verts
Os Verdes

Die Grünen
Green Party
Los Verdes

Otto ter Haar

LIJST 13

109

**EUROPA
ER ZIJN GRENZEN**

**KIES NÚ PARTIJ
VOOR DE DIEREN!**

105

**EUROPA
ER ZIJN GRENZEN**

**KIES NÚ PARTIJ
VOOR DE DIEREN!**

107

**EUROPA
ER ZIJN GRENZEN**

**KIES NÚ PARTIJ
VOOR DE DIEREN!**

106

lingen democratiseren en het Europees Parlement versterken. Zij heeft daartoe zestien voorstellen gepresenteerd, die de uitkomst waren van ‘een uniek debat in Europa’, waaraan 10.000 burgers uit honderd steden en vijftieng landerijen uit de Europese Unie zouden hebben deelgenomen.²⁶ Lijsttrekker is Arno Uijlenhoet.

Eveneens actief in meerdere landen van de Europese Unie is Libertas. De partij is opgericht door de Ierse zakenman Declan Ganley, die in juni 2008 met succes in Ierland de campagne leidde tegen de invoering van het Verdrag van Lissabon. Libertas beweert de enige pan-Europese partij te zijn, daarmee de Newropeans negerend. Lijsttrekker is Eline van den Broek, die eerder voor vvd-Europarlementariër Manders had gewerkt. Zij staat afgebeeld op het verkiezingsaffiche, dat opvalt omdat het anders dan alle andere posters liggend en niet staand is [110]. Libertas is bepaald niet anti-Europees, zoals aanvankelijk werd gedacht door de felle campagne van Ganley tegen de Europese grondwet. De groepering vindt juist ‘dat de Europese Unie onbegrensde mogelijkheden heeft. Het is een van de meest succesvolle projecten in de wereldgeschiedenis.’²⁷ Wel moet de Unie veel opener en democratischer worden, en weer naar de burgers luisteren.

De Europese Klokkenluiders Partij (ЕКР) werd aangevoerd door Joeri Wiersma, zoon van de zevenvoudig wereldkampioen dammen Harm Wiersma, die Tweede Kamerlid voor de LPF was geweest. Het verkiezingsprogramma was nogal in ambtelijke taal gesteld en wenste onder meer ‘de bevordering van de democratische processen in de Europese samenleving en deze na analyse en diagnose in overeenstemming te brengen met de bestuurlijke beginselen van de Europese verdragen’.²⁸ Ook moesten klokkenluiders (die misstanden melden) juridisch worden ondersteund [111].

De Partij voor Europese Politiek (PEP) wordt aangevoerd door Nees Pellikaan. De PEP beschouwt zich als de wegbereider van een nieuwe maatschappijvorm: ‘na het socialisme, het communisme, het kapitalisme streeft de Partij voor Europese Politiek naar het Pelikanisme’ – waarmee de lijsttrekker naamgever blijkt te zijn van de partij-ideologie, die een ‘progressieve politiek gericht op sociale rechtvaardigheid’ behelst. Partijsymbool is de pelikaan, het zinnebeeld van onbaatzuchtigheid, naastenliefde en solidariteit.

Verder doet Europa Voordelig! & Duurzaam (met als lijsttrekker Frank Neumann) aan de Europese verkiezingen mee. Over deze groepering was geen informatie te verkrijgen.

110

111

Campagne

In april gingen de campagnes voorzichtig van start. Zoals vermeld was de SP al begonnen met het plakken van affiches die de kiezer moest herinneren aan de uitslag van het referendum in 2005. Op 14 april gingen de lijsttrekkers van CDA, PVDA, VVD, D66, SP en GroenLinks met elkaar in debat in een stampvolle zaal in het Europees Parlement, voor een publiek van vooral Europese ambtenaren, politici en diplomaten. De PVV was wel uitgenodigd, maar liet te laat weten dat ze zou komen, zodat ze niet meer welkom was. Opvallend was dat het Nederlandse perspectief in de discussie overheerste: 'Van links tot rechts zien de kopstukken de behartiging van de Nederlandse belangen straks als belangrijkste taak in Brussel.'²⁹ Alleen In't Veld en Sargentini zouden zich onomwonden hebben gemanifesteerd als 'Europeaan'.

Na deze inleidende bewegingen werd het vervolgens weer stil aan het Europese front. Nu de Kiesraad eind april de kandidatenlijsten heeft genummerd, kunnen de verkiezingsaffiches worden gedrukt. In de maand mei zal de verkiezingsstrijd dan echt beginnen.

Uitslag

Bij de verkiezingen in juni gaat de strijd om 25 zetels. Omdat het Verdrag van Lissabon nog niet door alle lidstaten is geratificeerd, worden de aanstaande Europese verkiezingen nog gehouden op basis van het Verdrag van Nice. Het aantal Nederlandse zetels in het Europees parlement daalt hierdoor van 27 naar 25. Wanneer 'Lissabon' eenmaal in werking is getreden, stijgt het zeteltal voor Nederland weer naar 26. Deze extra zetel zal er naar verwachting in de komende zittingsperiode van het Europees Parlement bijkomen. Het kabinet besloot in april dat de 26ste zetel als restzetel zal worden toegewezen aan de partij die daar op grond van de verkiezingsuitslag van 4 juni als eerstvolgende voor in aanmerking komt. Dit betekent dat de kiesdeler gehandhaafd blijft op 25 zetels (4 procent) en dat de extra zetel alleen kan toevallen aan de partijen die minimaal 1 zetel in het Europees Parlement hebben gehaald.³⁰

Ook in 2009 maken velen zich zorgen over de opkomst van de kiezer bij de Europese verkiezingen. De opkomst binnen de Europese Unie als geheel zou op 34 procent kunnen uitkomen – lager dan ooit tevoren, zo bleek uit een peiling die de Europese Commissie in de eerste maanden van 2009 had gehouden. Van de Nederlandse respondenten zei 47 procent te gaan stemmen.³¹ De opiniepeiler Maurice de Hond ging op basis van eigen onderzoek dat in april werd gehouden uit van een opkomst in Nederland van zo'n dertig procent, ongeveer net zo hoog als in 1999 maar bijna een kwart lager dan in 2004.³² Hij verwachtte dat het CDA een zetel zou verliezen maar met zes toch als grootste partij uit de bus zou komen. De PvdA zou er vijf halen (minus één), en de SP en de VVD beide twee – wat een historisch dieptepunt zou betekenen voor de liberalen. Ook GroenLinks en de ChristenUnie-SGP zouden terugvallen, respectievelijk van vier naar twee zetels en van twee naar één zetel. In de voorspelling van De Hond zou D66 van één naar drie zetels stijgen. Hij tipte de PVV als de grote winnaar van de verkiezingen in juni, met vier zetels. Mocht de opkomst hoger uitvallen, dan verwachtte De Hond dat de winst van de PVV ook hoger zou uitpakken – evenals die van de SP. Mocht deze voorspelling bewaarheid worden, dan laten de Europese verkiezingen van 2009 hetzelfde patroon zien als die van 2004: de meeste gevestigde partijen verliezen, terwijl de soms populistische en in ieder geval tegen het establishment gekeerde partijen aan de flanken van het politieke bestel winnen.

Slot

Al zo'n kleine eeuw bedienen de Nederlandse politieke partijen zich van verkiezingsaffiches. De politieke plakaten braken tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog, toen het algemeen kiesrecht werd ingevoerd en de politiek massaler werd, pas goed door. Van grote invloed op de vorm en inhoud van het affiche was de verzuiling. Levensbeschouwelijke opvattingen werden steeds belangrijker als bindmiddel voor bepaalde bevolkingsgroepen; gereformeerden, katholieken, sociaal-democraten... De stembusstrijd kreeg hierdoor een principiële en dogmatische karakter; de verkiezingsaffiches gaven doorgaans op symbolische wijze de partij-ideologie weer. De affiches van de sociaal-democraten en communisten, waarop het wemelde van de rode vlaggen, morgenrood en hamers en sikkels, waren tegen het kapitalisme gericht. De tegenstanders van de arbeiderspartijen, de liberalen en confessionelen, leken onder de indruk van het rode geraas. Hun plakaten duiden erop dat zij zich in het defensief gedrongen voelden. Met het getrokken zwaard verdedigden zij de door hen belangrijk geachte waarden en maken zij zich sterk voor traditie en stabiliteit.

In de periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog kregen de affiches een ander aanzien. In plaats van de allegorische voorstellingen van weleer werden zij zakelijker. En met de professionalisering van de verkiezingscampagne sinds de jaren zestig kwam de persoon van de politicus sterker op de voorgrond te staan. De televisie speelde hierbij een grote rol. De electorale strijd ging zich vooral afspeelen op de beeldbuis, waardoor de lijsttrekker in toenemende mate het gezicht van de partij werd, zowel letterlijk en figuurlijk.¹

Al met al lijken de politieke partijen het de afgelopen decennia in de verkiezingscampagne nauwelijks meer te kunnen stellen zonder de beeltenis van de lijsttrekker. Ze profileren zich op hun affiches niet meer ten opzichte van elkaar door ideologische tegenstellingen te benadrukken, zoals voor de Tweede Wereldoorlog gebeurde, maar door de afbeelding en uitstraling van de lijstaanvoerder, een huisstijl en een vaste

kleur en typografie. Op het eerste gezicht is het enige in het oog springende verschil tussen de partijen nog de kleur: SGP oranje, PvdA rood, VVD blauw en CDA groen.

De posters die de partijen bij de Europese verkiezingen in de jaren 1979 tot 2009 hebben gebruikt, laten een vergelijkbaar beeld zien. Verwonderlijk is dat niet, want zij dateren alle uit de fase van de personalisering van de politiek. Ook de in het Europees Parlement zitting hebbende partijen of partijcombinaties zijn in deze periode toenevende mate de lijsttrekker op het affiche gaan afbeelden. In 1984 gebeurde dit met twee van de vijf lijststaandevoerders (29 procent), in 2004 met vijf van de zeven (71 procent). In 2009 is het fenomeen weer wat afgenomen: drie van de zeven tooiden het verkiezingsaffiche van hun partij (43 procent). D66 plaatst al sinds 1984 een foto van de lijsttrekker op de verkiezingsposter (met uitzondering van 1994), het CDA sinds 1994. Niet alle partijen doen mee aan deze trend. De SGP en ChristenUnie (en voorheen GPV en RPF) hebben nog nooit de lijsttrekker geportretteerd, net zomin als de SP (sinds zij in 1989 voor het eerst aan de Europese verkiezingen deelnam). Bij de landelijke verkiezingen zijn deze partijen overigens minder terughoudend.

De affiches laten verder zien hoe het aanvankelijke enthousiasme voor de Europese integratie in de periode vanaf de eerste Europese verkiezingen is gegaand, terwijl er een grotere nadruk wordt gelegd op de plaats van Nederland binnen de Europese Unie. Deze ontwikkeling komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren op de affiches van de VVD. De liberale leus 'Voor een verenigd Europa' uit 1979 was vijfentwintig jaar later vervangen door 'Voor Europa. Maar er zijn wel grenzen'. SGP, GPV en RPF brachten hun hang naar de Nederlandse identiteit op hun affiches tot uiting met de kleur oranje en de nationale driekleur. Nogal wat voorstanders van Europese integratie (enkele nieuwkomers, het CDA, D66, en zelfs de ChristenUnie-SGP in 2004) maakten op hun beurt gebruik van het Europese symbool van de goudkleurige sterren, het zinnebeeld van de eenheid en harmonie van de volkeren van de Europese Unie. Een Eurokritische partij als de SP gebruikte dit symbool op haar manier graag weer als doelwit voor haar toemaat, of als ondergrond om met haar schoonmaakspoon overheen te vegen. De SP deinsde er niet voor terug om op haar posters de Europese integratie of de toekomst van Nederland binnen Europa in apocalyptische trekken te schetsen. Hoogtepunt was de poster in de referendumcampagne in 2005, toen Nederland op de kaart van Europa onder water verdwenen was. De Europese landkaart komt overigens vaker terug op de verkiezingsaffiches,

van D66 in 1979 tot en met het CDA in 2009. Vóór- en tegenstanders konden hiermee uit de voeten.

De ‘personalising van het verkiezingsaffiche’ doet zich bij de verkiezingen voor het Europees Parlement minder vaak voor dan bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. Dat is verwonderlijk, aangezien de bekendheid van de ‘Europese’ lijststaanvoerdere veel geringer is dan die van hun landelijke collega’s. Het zou dus meer voor de hand liggen dat partijen juist zouden proberen die onbekendheid te verkleinen door hun eerste man of vrouw pontificaal op het affiche af te beelden. Niet alleen doen zij dit niet, daarnaast is het ook nog eens feit dat de ‘Europese’ lijststaanvoerdere die wél het affiche hebben gehaald, vaak al enige landelijke faam genoten, zoals ex-minister Hanja Maij-Weggen (CDA), de gewezen PvdA-voorzitter Max van den Berg of de oud-Tweede-Kamerleden Camiel Eurlings en Wim van de Camp (beiden CDA) en Hans van Baalen (VVD). Kennelijk zijn partijen van mening dat een al te sterke visuele presentatie van verder nauwelijks bekende politici bij het publiek eerder vervreemdend werkt dan dat het de identificatie zou bevorderen. Sommige partijen proberen dit probleem op te lossen door op het verkiezingsaffiche de landelijke partijleider of een andere nationale partijprominent de Europese lijststaanvoerder van de eigen partij als het ware voor te laten stellen aan de kiezer. In 1979 introduceerde voorzitter Koos Rietkerk van de Tweede Kamerfractie van de VVD Cees Berkhouwer, in 1984 PvdA-leider Joop den Uyl Piet Dankert, in 2004 PvdA-leider Wouter Bos Max van den Berg, en GroenLinks-Leider Femke Halsema Kathelijne Buitenweg. Bij de komende verkiezingen presenteert Pvv-leider Geert Wilders zijn Europese lijsttrekker Barry Madlener.

In het algemeen sturen de politieke partijen niet hun boegbeelden naar Europa. Dit ligt voor de hand; zij zullen hen in de nationale politiek van meer waarde achten. In Nederland is het evenmin gebruikelijk dat kopstukken hun landelijke carrière in Brussel en Straatsburg voortzetten, zoals in België bijvoorbeeld de oud-premiers Jean-Luc Dehaene en Guy Verhofstadt doen. De enige min of meer met deze Belgische politici vergelijkbare uitzondering is Anne Vondeling, die (met enkele anderen) lijsttrekker was van de PvdA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1959 en 1963, en voorzitter van de Tweede Kamer van 1972 tot 1979. Slechts vier bewindspersoon hebben in de periode 1979 tot 2009 Den Haag voor een Europees lijsttrekkerschap verwisseld: de ministers Hanja Maij-Weggen en Hedy d’Ancona en de staatssecretarissen Aar de Goede en Piet Dankert.² Afgezien van De Goede waren zij vóór hun

Haagse periode echter al lid van het Europees Parlement. D'Ancona en Dankert hadden voordat hun Europese tijd begon zitting gehad in de Tweede Kamer.

Een dergelijke nationale parlementaire prelude komt vaker bij Europese lijsttrekkers voor; de huidige lijsttrekkers van het CDA en de VVD, Wim van de Camp en Hans van Baalen, zijn daarvan voorbeelden. Vergeleken bij de landelijke politiek is het ook opvallend dat de 'omloop-snelheid' van de Europese lijststaanvoeders hoger ligt dan die van hun nationale collega's. Met uitzondering van Leen van der Waal lijken twee termijnen het maximum te zijn, en de tweede zittingsperiode wordt bovendien niet altijd helemaal afgemaakt (zoals de voorbeelden van Maij-Weggen, Van den Berg en De Vries laten zien).

Het feit dat landelijke partijleiders de Europese lijststaanvoeders nogal eens te hulp schieten – niet alleen op de verkiezingsaffiches, maar ook tijdens de campagne, door gezamenlijk op te treden –, duidt erop dat de Europese verkiezingen op zichzelf niet al te veel belangstelling genereren. De aantrekkingskracht en de zichtbaarheid van deze verkiezingen is inderdaad betrekkelijk klein, vooral omdat de kiezers het belang ervan niet al te hoog inschatten. Politicologen beschouwen ze als *second order elections*.³ Het belangrijkste verschil tussen deze tweederangsverkiezingen en de landelijke parlementsverkiezingen is dat de machtsvraag er niet centraal in staat (dat wil zeggen: de vraag welke partijen de regering vormen). De Europese verkiezingen gaan immers niet over de samenstelling van de Europese Commissie – het dagelijks bestuur van de Europese Unie, dat per slot van rekening wordt samengesteld door de Europese Raad van staat- en regeringsleiders en onder zijn politieke curatele staat. Het gevolg van dit verminderde belang is dat kiezers minder geneigd zijn strategisch te stemmen maar eerder vanuit hun hart een keuze maken, hetgeen de kansen van kleinere partijen en van nieuwkomers vergroot. Dat was duidelijk het geval in 1999 met de SP, en in 2004 nog sterker met Europa Transparant, die ondanks de relatief hoge kiesdrempel uit het niets twee zetels verwerfde.

Een ander kenmerk van *second order elections* is de lage opkomst (zie figuur 1). In 1979, toen er voor het eerst Europese verkiezingen werden gehouden, ging 58,1 procent van de kiezers in Nederland naar de stembus. Vervolgens daalde de opkomst bij elke verkiezing gestaag. Twintig jaar later, in 1999, bedroeg het opkomstpercentage 30 procent – dat wil zeggen een teruggang van ongeveer de helft. De Nederlandse opkomst

Figuur 1.
Uitkomst referendum Europese grondwet

	Europees Parlement	Europese opkomst	Tweede Kamer	Provinciale Staten	Gemeenteraden
1977			88		
1978				79,6	73,7
1979	58,1	63			
1981			87		
1982			81	68,4	68,3
1984	50,9	61			
1986			85,8		73,2
1987				66,3	
1989	47,5	58,5	80,3		
1990					62,3
1991				52,3	
1994	35,7	56,8	78,8		65,2
1995				50,2	
1998			73,3		58,9
1999	30	49,8		45,6	
2002			79,1		57,7
2003			80	47,6	
2004	39,1	44			
2006			80,4		58,6
2007				46,4	

naar de stembus (zie figuur 1). Bovendien liep de opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in een hoger tempo terug dan voor de Tweede Kamer. Het gevolg hiervan was dat het verschil in opkomst bij beide typen verkiezingen groter werd: lag in de periode 1979 tot 1984 het verschil in opkomst rond de dertig procentpunten, in de jaren negentig bedroeg het ruim 43 procentpunten. Pas in 2004 trad er (voor het eerst sinds 1979) een lichte daling op van dit verschil, maar dat zou wel eens van tijdelijke aard kunnen zijn.

Ten slotte laten *second order elections* vaak een verlies zien voor de partijen die in de regering zitten, zeker wanneer ze gehouden worden als er al enige tijd verstreken is na het aantreden van het nieuwe kabinet. De oppositiepartijen trachten in de regel de Europese stembusstrijd om te vormen tot een populariteitstest voor de zittende nationale regeringen. In Nederland heeft de pvdA, wanneer zij in de oppositiebankjes zat, dit eigenlijk altijd geprobeerd, zoals al eerder is aangegeven: in 1979, 1984, 1989 en 2004. De sociaal-democraten waren daarmee lang niet altijd succesvol: drie van vier keer verloren zij. De regeringspartijen verloren soms wel, soms niet. De 'Nederlandse' Europese verkiezingen wijken hiermee af van het gangbare Europese patroon, maar dat neemt niet weg dat zij ook duidelijk het karakter van tweederangsverkiezingen hebben.

Het grote probleem voor de Europese verkiezingen is dus dat er relatief gezien te weinig op het spel staat. Het is niet eenvoudig dit te veranderen, omdat de nationale regeringen hechten aan hun directe invloed op de samenstelling van de Europese Commissie. Bovendien zijn de Europese verkiezingen weinig 'Europees', omdat de nationale lidpartijen vanaf het begin in 1979 het Europese electorale proces nagenoeg geheel domineren: zij rekruteren de kandidaat-parlementariërs, stellen vaak nog eigen verkiezingsprogramma's op (naast de algemene en dus vagere manifesten van Europartijen als de EVP, de PES en de ELDR) en bepalen de nationale context van de verkiezingscampagnes.⁴ Hoewel hun positie de afgelopen tijd wel wat sterker is geworden, hebben de Europartijen bij deze zaken niet al te veel in de melk te brokkelen. Deze 'nationalisering' leidt tot een vervorming van het representatieve mechanisme: de Europarlementariërs vertegenwoordigen in het Europese politieke domein het Europese electoraat op basis van voorkeuren die gerelateerd zijn aan de nationale politieke arena's.

Deze incongruentie zou verminderd kunnen worden door ten minste een deel van de leden van het Europees Parlement te laten verkiezen

via transnationale, pan-Europese kandidatenlijsten, zoals wel is voorgesteld. De positie van de Europartij zou hierdoor kunnen worden versterkt, doordat zij dan ook zelf kandidatenlijsten zouden kunnen opstellen. De eigen kieslijst zou kunnen leiden tot een sterkere identificatie van de kiezers met de Europartijen. Het ligt voor de hand te verwachten dat de Europartijen dan in alle lidstaten zelf campagne gaan voeren over Europese thema's, waarbij hun Europese verkiezingsprogramma meer betekenis krijgt. De verkiezingsstrijd zou hierdoor mogelijk ook een sterker Europees karakter aannemen, zeker wanneer die ook nog eens wordt gepersonaliseerd door na de verkiezingen de aan de Europartijen gerelateerde fracties in het Europees Parlement de voorzitter van de Europese Commissie te laten aanwijzen.⁵ Ook hiervan zouden de Europartijen profiteren, omdat zij dan voor de Europese verkiezingen kandidaten naar voren zouden kunnen schuiven. Al met al kan hierdoor de link tussen het Europese electoraat en de Europese instituties worden versterkt – met wellicht een hogere opkomst van de kiezer tot gevolg.

Noten

Inleiding

- 1 Deze inleiding is in belangrijke mate gebaseerd op G. Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: K. Aarts en H. van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*, Amsterdam, 2005, 44-63.
- 2 A. Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, Cambridge, 2002, 89.
- 3 Deze verkiezingsprogramma's zijn gescand en te raadplegen op de website van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen (www.dnpp.nl).
- 4 pvdA, *Verkiezingsprogramma 1956*, 5; J.W.L. Brouwer, 'Buitenlandse Zaken: een eenzaam "Atlanticus" tussen "Europeanen"', in: J.J.M. Ramakers, red., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel IV: *Het kabinet-Drees II 1951-1952*. In *de schaduw van de Koreacrisis*, Nijmegen, 1997, 649-694, 662.
- 5 R. Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme. De Britse en de Nederlandse sociaal-democratie, de nationale staat en de Europese integratie*, Deventer, 1992, 490.
- 6 KVP, *Verkiezingsprogramma 1952*, 6; KVP, *Werkprogramma 1956*. Voor *Christendom, Vrijheid en Welvaart*, 4; zie ook J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*. Deel I: *Herkomst en groei (tot 1963)*, Nijmegen, 1995, 292 en 446-447.
- 7 ARP, *Program van Actie van de Anti-revolutionaire Partij 1956*, 19-20.
- 8 vvd, *Verkiezingsprogramma van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie 1952*, 6.
- 9 G.A. van der List, *De macht van het idee. De vvd en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994*, Leiden, 1995, 113.
- 10 CHU, *Verkiezingsmanifest 1959*, 3.
- 11 G. van Oudenhove, *Twintig jaar klein Europa 1950-1970*, Brussel, 1970, 13-20.
- 12 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 54; A. Stempels, *Europese smidse. Inrichting en werkwijze van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal, waarin opgenomen de volledige Nederlandse tekst van het verdrag tot oprichting van de E.G.K.S.*, Leiden, 1956, 17-18.
- 13 Brouwer, 'Buitenlandse Zaken', 652-675.
- 14 M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw*, Amsterdam, 1980, 216.
- 15 A. Bos, J. van Merriënboer en J. Pekelder, 'Het parlement', in: C. van Baalen en J. Ramakers, red., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel V: *Het kabinet-Drees III 1952-1956*. *Barsten in de brede basis*, Den Haag, 2001, 55-146, 84.
- 16 J.B. Dik, *Christen-democraten en Europa. Een onderzoek naar de houding van de ARP, de CHU en de KVP ten aanzien van de Europese samenwerking en eenwording 1945-1980*, Groningen, 1980, 12-15, 21.
- 17 J.W. Brouwer en J. van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', in: J.W. Brouwer en P. van der Heiden, red., *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945*. Deel VI: *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II 1956-1959*. *Het einde van de rooms-rode coalitie*, Den Haag, 2004, 103-141, 107-110; W.J.P. Hermans, 'Europese integratie: nationaal of supranationaal', in: idem e.a., red., *Leidraad bij de geschiedenis van de Europese integratie*, Alkmaar, 1991, 19-32, 23.
- 18 Brouwer en Van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', 109.
- 19 Van der List, *De macht van het idee*, 139.
- 20 Brouwer en Van Merriënboer, 'Lopende en onomstreden zaken', 107.
- 21 *De Banier*, 8 februari 1979.

- 22 G.P.V., *Den vaderland getrouwe...Verkiezingsmanifest*, 1962, 6-7.
- 23 P.S.P., *Waar het om gaat bij de verkiezingen. Programma 1967-1971*, 45.
- 24 Van Oudenhove, *Twintig jaar klein Europa 1950-1970*, 35.
- 25 G. van Oudenhove, *The Political Parties in the European Parliament. The first ten years (September 1952 – September 1962)*, Leiden, 1965, 10-12. Tot directe verkiezing zou zijn overgegaan wanneer de EDG was aangenomen (de Gemeenschappelijke Vergadering zou ook het parlementair orgaan van de EDG zijn geworden); zie Stempels, *Europese smidse*, 18.
- 26 K.V.P., *Verkiezingsmanifest 1959*, 1.
- 27 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 57, 61.
- 28 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 58-59.
- 29 A. Baas en J.A. Winter, red., *Verdrag tot oprichting van de Europese Gemeenschap. Tekst en jurisprudentie*, Deventer, 2004, artikel 190, lid 4, 758.
- 30 Dik, *Christen-democraten en Europa*, 30-31; J.B. Dik en S. Singelsma, 'ARP, CHU, d'66, pvdA en vvd en de Europese samenwerking en eenwording, 1945-1980', in: *Nieuw Europa*, 7 (1981), nr. 1, 17-31, 26-27.
- 31 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 469.
- 32 Dik, *Christen-democraten en Europa*, 53.
- 33 K.V.P., *Werkprogramma 1963. De wereld van morgen*, 16.
- 34 Dik en Singelsma, 'ARP, CHU, d'66, pvdA en vvd', 24.
- 35 *Europese Verkiezingen. Een Parlement met 410 zetels*, Luxemburg, 1977, 6.
- 36 Hermans, 'Europese integratie: nationaal of supranationaal', 26-27.
- 37 ARP, *Program van Aktie 1971-1975*, 19-20.
- 38 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 488; zie ook *Keerpunt 1972. Regeerakkoord van de progressieve drie*, Amsterdam, 1972, 42.
- 39 *Nederlandse Staatscourant*, 28 mei 1973.
- 40 B. Rittberger, *Building Europe's Parliament. Democratic Representation Beyond the Nation-State*, Oxford, 2005, 114-142; Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 66.
- 41 *Keesings Historisch Archief*, 22 juni 1979, 387.
- 42 *Europese Verkiezingen*, 5.
- 43 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 71.
- 44 D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht*, Deventer, 1997, 272-285.
- 45 *Trouw*, 6 september 1978.
- 46 *Trouw*, 30 augustus 1978.
- 47 *Ons Burgerschap*, 16 september 1978.
- 48 G. Voerman, 'Partijformaties op Europees niveau. Van federaties naar Europartijen', in: *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2009, 191-221.
- 49 Edwin van Rooyen en Gerrit Voerman, 'Het einde van een tijdperk? De pvdA en het verlangen naar Europese partijvorming', in: Frans Becker, Menno Hurenkamp en Monika Sie Dhian Ho, red., *Het ongemak over Europa. WBS jaarboek 2008*, Amsterdam, 2008, 146-164.

Hoofdstuk 1

- 1 *Trouw*, 9 juni 1979.
- 2 *Europa van morgen*, 13 september 1978, 420.
- 3 *NRC Handelsblad*, 16 mei 1979.
- 4 *NRC Handelsblad*, 1 februari 1979.
- 5 Walter J.P. Kok, Isaac Lipschits en Philip van Praag jr., 'The Netherlands', in: Karlheinz Reif, red., *Ten European elections. Campaigns and results of the 1979-1981 first direct elections to the European Parliament*, Brookfield, 1985, 153-165, 154.
- 6 *Trouw*, 26 mei 1979.
- 7 *CD-Actueel*, februari 1979.
- 8 Gerrit Voerman, *De vvd visueel. Liberale affiches in de twintigste eeuw*, Amsterdam, 2008, 98.
- 9 *Ibidem*.
- 10 *Roos in de vuist*, 4 december 1978; *Links-af*, mei 1979.
- 11 Kok, Lipschits en Van Praag jr., 'The Netherlands', 156-157.
- 12 Van Rooyen en Voerman, 'Het einde van een tijdperk?'
- 13 Geciteerd door M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003*, Den Haag, 2003, 157-158.
- 14 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 159-161; zie ook *Democraat*, februari 1979.
- 15 Kok, Lipschits en Van Praag jr., 'The Netherlands', 157.

- 16 Paul Lucardie, Wijbrandt van Schuur en Gerit Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie? GroenLinks in historisch en politicologisch perspectief*, Leiden, 1999, 46.
- 17 *dde Volkskrant*, 8 juli 1978; *Radikalenkrant*, 7 maart 1988.
- 18 *Ons Burgerschap*, 11 februari 1978.
- 19 *De Banier*, 4 januari 1979.
- 20 E-mail W. Leschot aan N. Van de Walle, 8 december 2008.
- 21 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 158-159.
- 22 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 158.
- 23 *dde Volkskrant*, 8 mei 1979; *Trouw*, 22 mei 1979.
- 24 *Trouw*, 17 oktober 1978.
- 25 *de Volkskrant*, 7 juni 1979.
- 26 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 165.
- 27 *Nieuwsblad van het Noorden*, 22 mei 1979.
- 28 *de Volkskrant*, 8 mei 1979.
- 29 Kok, Lipschits en Van Praag, 'The Netherlands', 153.
- 30 *Het Parool*, 11 juni 1979.

Hoofdstuk 2

- 1 Isaac Lipschits, 'The Netherlands', in: Juliet Lodge, red., *Direct elections to the European Parliament 1984*, Basingstoke, 1986, 211-227, 221.
- 2 *de Volkskrant*, 10 oktober 1983.
- 3 *Trouw*, 24 januari 1984.
- 4 Heyting, *Tussen nationalisme en internationalisme*, 489.
- 5 *Voorwaarts*, 26 maart 1984.
- 6 *de Volkskrant*, 26 mei 1984.
- 7 *de Volkskrant*, 13 juni 1984.
- 8 Voerman, *De vvd visueel*, 106.
- 9 *Democraat*, 5 april 1984.
- 10 *Democraat*, 17 mei 1984.
- 11 *Trouw*, 6 december 1983.
- 12 Lucardie, Van Schuur en Voerman, *Verloren illusie, geslaagde fusie?*, 54-56; *de Volkskrant*, 27 augustus 1983.
- 13 *NRC Handelsblad*, 28 september 1983.
- 14 *de Volkskrant*, 14 mei 1984.
- 15 *Limburgs Dagblad*, 18 april 1984; e-mail W. Leschot aan N. van de Walle, 7 januari 2009.
- 16 *de Volkskrant*, 14 juni 1984.

- 17 *Trouw*, 28 mei 1984.
- 18 *NRC Handelsblad*, 17 mei 1984.
- 19 *de Volkskrant*, 28 mei 1984.
- 20 *Trouw*, 28 mei 1984.
- 21 Lipschits, 'The Netherlands', 221; *de Volkskrant*, 14 juni 1984.
- 22 Lipschits, 'The Netherlands', 221; *NRC Handelsblad*, 18 mei 1984.
- 23 Lipschits, 'The Netherlands', 222.
- 24 *Trouw*, 28 mei 1984.
- 25 *NRC Handelsblad*, 12 april 1984.
- 26 *Trouw*, 19 juni 1984.
- 27 *Voorwaarts*, 16 september 1984.
- 28 *Nieuwsblad van het Noorden*, 15 juni 1984.
- 29 *Trouw*, 15 juni 1984.
- 30 *Ons Burgerschap*, september 1994, 88.

Hoofdstuk 3

- 1 Hermans, 'Europese integratie: nationaal of supranationaal', 29.
- 2 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 76-77.
- 3 *Keesings Historisch Archief*, 1986.
- 4 Geciteerd door Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie', 55.
- 5 *de Volkskrant*, 29 april 1989.
- 6 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 254-255.
- 7 *de Volkskrant*, 20 februari 1989.
- 8 *NRC Handelsblad*, 20 februari 1989.
- 9 *NRC Handelsblad*, 3 februari 1989.
- 10 *de Volkskrant*, 6 maart 1989.
- 11 Voerman, *De vvd visueel*, 109.
- 12 *CD/Actueel*, 29 april 1989; *NRC Handelsblad*, 13 april 1989.
- 13 *Trouw*, 2 november 1988.
- 14 *Trouw*, 4 november 1988.
- 15 *Ons Burgerschap*, 7 maart 1989.
- 16 *Trouw*, 14 juni 1989.
- 17 Verkiezingsprogramma God met Ons 1989.
- 18 *De Tijd*, 12 mei 1989; *de Volkskrant*, 3 november 1988; *Trouw*, 14 juni 1989.
- 19 *Trouw*, 14 juni 1989.
- 20 Verkiezingsprogramma Centrumdemocraten 1989.
- 21 *de Volkskrant*, 7 april 1989.
- 22 *Trouw*, 31 mei 1989.
- 23 *Trouw*, 6 juni 1989; *de Volkskrant*, 14 juni 1989.
- 24 *de Volkskrant*, 15 juni 1989.

- 25 *de Volkskrant*, 14 juni 1989.
- 26 *de Volkskrant*, 29 april 1989.
- 27 *Nieuwsblad van het Noorden*, 6 juni 1989.
- 28 *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 juni 1989.
- 29 *de Volkskrant*, 29 april 1989.
- 30 *Democraat*, 12 juli 1989.
- 31 *Democraat*, 24 december 1993, juli 1994.
- 32 *Ons Burgerschap*, juni 1989.

Hoofdstuk 4

- 1 *NRC Handelsblad*, 1 oktober 1991.
- 2 Commissie Hoofdlijnen, *Ongebroken lijnen. Een liberaal perspectief*, Den Haag, 1990, 10.
- 3 R. Harmsen, 'Euroscepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent', in: *European Studies*, 20 (2004), 99-126, 103-109; Van der List, *De macht van het idee*, 413-416.
- 4 G. Zalm, *De romantische boekhouder*, Amsterdam, 2009, 323-331.
- 5 R.A. Wessel, 'Een grondwet voor Europa' in: Aarts en Van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa*, 19-43, 26.
- 6 G. Voerman, 'Partijformaties op Europees niveau'
- 7 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 83-84.
- 8 *Vrijheid en Democratie*, november 1993; Van der List, *De macht van het idee*, 417-421.
- 9 Voerman, *De vvd visueel*, III-112.
- 10 Van der Land, *Tussen ideaal en illusie*, 283.
- 11 *NRC Handelsblad*, 29 januari 1994.
- 12 SGP, GPV, RPF, *Euromanifest Europese verkiezingen 1994*.
- 13 *Elsevier*, 10 juli 1993.
- 14 *NRC Handelsblad*, 7 juni 1994.
- 15 *de Volkskrant*, 29 september 1992.
- 16 *NRC Handelsblad*, 28 mei 1994.
- 17 Bart van Deelen, 'The Benelux', in: Juliet Lodge, red., *The 1994 elections to the European Parliament*, Londen, 1996, 40-53.
- 18 *NRC Handelsblad*, 28 mei 1994.
- 19 *de Volkskrant*, 1 juni 1994.
- 20 *de Volkskrant*, 10 juni 1994.
- 21 *NRC Handelsblad*, 10 juni 1994.
- 22 *Trouw*, 10 juni 1994; *de Volkskrant*, 10 juni 1994.
- 23 *NRC Handelsblad*, 7 juni 1994.
- 24 *Trouw*, 10 juni 1994
- 25 *de Volkskrant*, 10 juni 1994.
- 26 *Ons Burgerschap*, september 1994, 88-89.

Hoofdstuk 5

- 1 Kreppel, *The European Parliament and Supranational Party System*, 87-89.
- 2 *Trouw*, 9 juni 1999.
- 3 J.J.A. Thomassen, 'Nederlanders en Europa. Een bekoelde liefde?', in: Aarts en Van der Kolk, red., *Nederlanders en Europa*, 64-86, 66-67.
- 4 *NRC Handelsblad*, 3 juni 1999.
- 5 Joep Dohmen, *Europese idealisten. Een chroniek scandalieuze van het Europees Parlement*, Nijmegen, 1999, 219-224; H. van der Kolk, 'The Netherlands', in: J. Lodge, red., *The 1999 Elections to the European Parliament*, New York, 2000, 160-170, 166-167; *NRC Handelsblad*, 3 juni 1999.
- 6 Berend de Boer e.a., 'Kroniek 1999. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999', in: *Jaarboek 1999 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2000, 13-92, 64-65.
- 7 *de Volkskrant*, 7 juni 1999.
- 8 *de Volkskrant*, 6 mei 1999.
- 9 *de Volkskrant*, 26 juni 1998.
- 10 *Vrij Nederland*, 3 februari 2001.
- 11 *Trouw*, 9 november 1998.
- 12 *Vlugschrift*, 6 februari 1999.
- 13 pvda, *Europa is van iedereen*, z.j., z.pl. 1.
- 14 Voerman, *De vvd visueel*, 112.
- 15 *Vrijheid en Democratie*, maart 1999.
- 16 *GroenLinks magazine*
- 17 *Reformatisch Dagblad*, 29 december 1998; *de Banier*, 21 januari 1999.
- 18 *Reformatisch Dagblad*, 4 juni 1999.
- 19 *De Tribune*, 14 februari 1997.
- 20 Bericht Algemeen Nederlands Persbureau, 26 augustus 1998.
- 21 'Luc Sala – kandidaat Europarlement'; net.info.nl/kleurnet/europarl.htm, 19 mei 1999.
- 22 Europees Partijprogramma 1999, 2.
- 23 *Vrijheid en Democratie*, juni 1999.
- 24 *de Volkskrant*, 7 juni 1999.
- 25 *NRC Handelsblad*, 11 juni 1999.
- 26 *Trouw*, 14 juni 1999.
- 27 *CD/Actueel*, 19 juni 1999.
- 28 *De Banier*, 24 juni 1999.
- 29 *GroenLinks magazine*, juli 1999.
- 30 *Leeuwarder Courant*, 11 juni 1999.

Hoofdstuk 6

- 1 *Trouw*, 11 juni 2004. Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op Gerrit Voerman, 'Les élections européennes aux Pays-Bas', in: Pascal Delwit en Philippe Poirier, red., *Parlement puissant, électeurs absents? Les élections européennes de juin 2004*, Brussel, 2005, 115-130.
- 2 *Trouw*, 11 juni 2004.
- 3 Het stemmenpercentage van de Christen-Unie-SGP is hierbij niet inbegrepen, omdat beide partijen in de Tweede Kamer wel met het Verdrag van Nice instemden – overigens niet omdat zij de Europese eenwording onderschreven, maar vanwege aan de nieuwe lidstaten gedane beloften. Wanneer het stemmenaandeel van de Christen-Unie-SGP wordt meegeteld, stijgt het percentage sceptische kiezers tot een kwart.
- 4 *Handelingen van de Tweede Kamer*, 21 november 2001, 26-1880.
- 5 *Handelingen van de Tweede Kamer*, 21 november 2001, 26-1872.
- 6 W.S.P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude*, Utrecht, 1997, 104.
- 7 W.S.P. Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, Utrecht, 1995, 193.
- 8 Harmsen, 'Euro-scepticism in the Netherlands: Stirrings of Dissent', 109.
- 9 *Democraat*, januari 2004.
- 10 R. Koole en L. Raap, 'Euroscopsis en de sociaal-democratie in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer (red.), *Euroscopsis in Nederland*, Utrecht 2005, 109-128, 118-119.
- 11 Werkgroep politiek-inhoudelijke koers (commissie-De Boer), *De kaasstolp aan diggelen. De pvda na de dreun van 15 mei*, Amsterdam 2002, p. 34.
- 12 pvda, 'Een sterk en sociaal Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004. Bijgebracht door het Departement Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden*, Amsterdam, 2004, 119-135, 120.
- 13 cda, 'Voor een eigen plek in Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 55-67, 55.
- 14 GroenLinks, 'Eigenwijs Europees: Laat Europa niet rechts liggen', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 171-215, 172.
- 15 *NRC Handelsblad*, 19 december 2003.
- 16 vvd, 'Een liberaal Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 95-97, 95.
- 17 *NRC Handelsblad*, 7 juni 2004.
- 18 *Democraat*, januari 2004.
- 19 H. Vollaard, 'Euroscopsis en protestantisme in Nederland', in: H. Vollaard en B. Boer, red., *Euroscopsis in Nederland*, Utrecht, 2005, 151-176, 161-170.
- 20 ChristenUnie-SGP, 'Geloofwaardige keuze. Manifest voor Christelijke politiek in Europa', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 219-235, 219.
- 21 *Reformatisch Dagblad*, 3 juni 2004.
- 22 *De Tribune*, 17 oktober 2003.
- 23 Nieuw Rechts, 'Verkiezingsprogramma Nieuw Rechts', in: *Verkiezingen van het Europese Parlement 10 juni 2004*, 273-278, 273.
- 24 P. van Buitenen, *In de loopgraven van Brussel. De slag om een transparant Europa*, Baarn, 2004.
- 25 *de Volkskrant*, 28 februari 2004.
- 26 *NRC Handelsblad*, 11 juni 2004.
- 27 *Leeuwarder Courant*, 22 mei 2004.
- 28 *Haagsche Courant*, 2 juni 2004; bericht ANP, 2 juni 2004.
- 29 *NRC Handelsblad*, 25 mei 2004.
- 30 *NRC Handelsblad*, 29 september 2003.
- 31 *NRC Handelsblad*, 3 juni 2004.
- 32 *Trouw*, 11 juni 2004.
- 33 Joop Hippe e.a., 'Kroniek 2004. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004', in: *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2005, 14-105, 36-39.
- 34 *NRC Handelsblad*, 11 juni 2004.

Hoofdstuk 7

- 1 Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op Paul Lucardie, 'De campagne: David tegen Goliath?', in: Aarts en Van der Kolk, *Nederlanders en Europa*, 104-122; met dank aan de auteur.
- 2 *De Telegraaf*, 10 mei 2005.
- 3 *NRC Handelsblad*, 4 juni 2005.
- 4 *NRC Handelsblad*, 18 april 2005.
- 5 *NRC Handelsblad*, 18 mei 2005.
- 6 *NRC Handelsblad*, 25 september 2003.
- 7 *Reformatisch Dagblad*, 27 mei 2005.

- 8 *Reformatisch Dagblad*, 31 mei 2005.
 9 *Reformatisch Dagblad*, 23 mei 2005, *NRC Handelsblad*, 31 mei 2005.
 10 *NRC Handelsblad*, 12 en 14 mei 2005.
 11 www.regering.nl/Actueel/Pers_en_nieuws_berichten/2007/juni/23/Akkoord_over_nieuw_Europees_verdrag, 25 april 2009.

Hoofdstuk 8

- 1 *NRC Handelsblad*, 30 augustus 2007; www.europa-nu.nl/9353000/1/j9vvh6nfo8temvo/vhofm7a4wkvo (26 april 2009).
 2 *Trouw*, 27 juni 2007.
 3 *NRC Handelsblad*, 22 september 2007.
 4 *Trouw*, 26 september 2007.
 5 *de Volkskrant*, 26 september 2007.
 6 *Handelingen Tweede Kamer*, 3 juni 2008, 91-6473.
 7 *Nederlands Dagblad*, 19 juni 2008.
 8 D66, *Europa gaat om mensen! Verkiezingsprogramma D66 voor het Europees Parlement*, 6.
 9
 10 europa2009.cda.nl/verkiezingsprogramma.aspx
 11 CDA, *Kracht en ambitie! Verkiezingsprogramma 200-2014*, 3, 6.
 12 *de Volkskrant*, 29 november 2008.
 13 *de Volkskrant*, 2 maart 2009.
 14 PvdA, *Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009-2014*, 6, 27.
 15 Liber, 7 november 2008.
 16 VVD, *Voor een werkend Europa*, 2.
 17 Email Dimitri Gilissen, medewerker communicatie en bestuurszaken VVD, 21 april 2009.
 18 *de Volkskrant*, 25 juni 2008.
 19 GroenLinks, *Nieuwe energie voor Europa. Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009-2014*, 2, 36.
 20 ChristenUnie-SGP, *Samenwerken ja, superstaat nee*, 6.
 21 SP, *Een beter Europa begint in Nederland*, 9.
 22 Zie www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=3,

- [24 april 2009](http://www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=3)
 23 Zie www.pvv-europa.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=4&Itemid=2, 24 april 2009
 24 De Groenen, *Partijprogramma 2008*, 1.
 25 Newropeans, *Samen Europa veranderen!*, 6.
 26 Newropeans, *Samen Europa veranderen!*, 8.
 27 Zie www.libertas.eu/nl/about-us
 28 Zie www.leeuwarderklokkenuidiers.nl, 27 april 2009.
 29 *Het Parool*, 15 april 2009.
 30 Zie www.europa-nu.nl en www.regering.nl, 27 april 2009.
 31 *de Volkskrant*, 15 april 2009.
 32 'Nieuw Haags Peil', 19 april 2009; zie www.peil.nl.

Slot

- 1 Zie D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998*, Amsterdam/Antwerpen, 2002; Gerrit Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek', in: Hans Renders en Gerrit Voerman, red., *Privé in de politieke biografie*, Amsterdam, 2007, 15-23; en Gerrit Voerman, 'De teloorgang van het politieke affiche', in: *Friesch Dagblad*, 16 januari 2003.
 2 Tussen de beëindiging van het staatssecretariatschap van Aar de Goede en zijn lijsttrekkerschap bij de Europese verkiezingen van 1979 zat een periode van ongeveer anderhalf jaar.
 3 K. Reif en H. Schmitt, 'Nine second-order national elections. A conceptual framework for the analysis of European election results', in: *European Journal of Political Research*, 8 (1980), 3-44.
 4 Dit deel is gebaseerd op Voerman, 'Partijformaties op Europees niveau. Van federaties naar Europartijen', 215, zie hier ook voor de literatuurverwijzingen.
 5 S. Hix, *What's wrong with the European Union and how to fix it*, Cambridge, 2008, 160-163.

Lijst van afkortingen

